

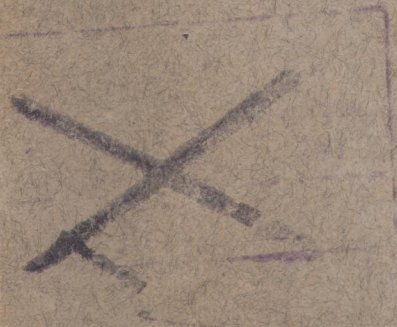
~~КСДН~~

173755/26

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

6

ХАРКІВ

1924

2

ка
30,
д
т э
ал
ыл
06
С
м
На
те
Г
Гер
вид
У.С
Н
е
Ст.
На
Мир
ал
іво
к.
Г
Д
у
0
Ка
и
бо
Мо
о
нат
Ген
42
м
е
92
П
ол
оп
ой
ир
А
к
ц
то

Ціна 1 крб. 25 к.

173 455

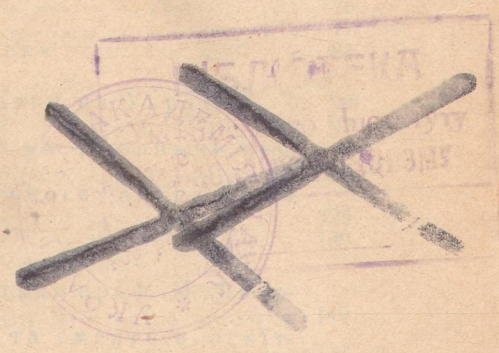
~~125817~~

2.10

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

~~174~~

№ 6

БІБЛІОТЕКА
Ім. № 173455

ЧЕРВЕНЬ

1924

05 (47.714) «1924»=91.79

ХРІШ ІННОВИЙ

ІННОВИЙ-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
набер.,
№ 14.

№ 6

224651
1924

1034

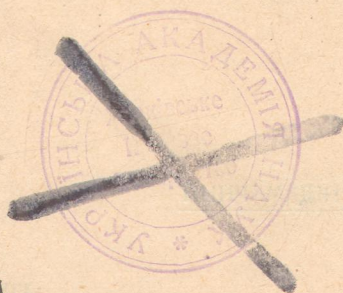
Д. У. Д. Харків, № 8790.
Зам. № 3590.

1924

З М І С Т

	Стор.
В. Яблуненко—Галичина	1
Т. Підхмарний—Пісня качагара	2
М. Терещенко—Про добрих, байдужих, злих	3
О. Копиленко—Буйний хміль	4
В. Роленко—Із циклю «Канада»	52
М. Івченко—Смертний спів	54
М. Бажан—Імобе з Галаму	63
М. Доленго—Срібне коло	65
Г. Косинка—Анкета	66
М. Чернявський—Старий ліс	73
Ю. Яновський—«Поетові»	76
Л. Коваленко—Реактив	77
Уот Уїтмен—Листя трави перекл. І. Кулик	84
 М. Равич-Черкаський—Єврейське питання на Україні	 90
О. Триліський—На південних степах	97
М. Шраг—Зовнішня торгівля УССР та її ближчі пер- спективи	108
С. Певзнер—Стан торгівлі й торгового апарату на Україні в 1922—23 рр.	128
В. Краснов—«Пасквільний комітет»	139
 Акад. Д. Багалій—З приводу антикритики проф. М. Явор- ського	 149
Проф. П. Кучеренко—Життя, старість та смерть в освіт- ленні науки	161
І. Єрофіїв—До питання про Кармалюка	172
 Проф. О. Білецький—Сучасне Красне письменство Заходу	 183
А. Шамрай—На шляхах до об'єктивної історії україн- ського письменства	200
М. Б-іч—Шкідлива книжка	212
Ол. Дорошкевич—Український рух в оцінці поміщика 80 рр.	218
 Г. Піддубний—П'ять років під владою демократичного імперіялізму	 227
 Хроніка	 248
 Бібліографія	 262
 Листи до редакції	 288
 Книжки, надіслані до редакції	 289

ВАСИЛЬ ЯБЛУНЕНКО

ГАЛИЧИНА

Сьогодні знову, як і вчора,
Недобра вістка надійшла,
Що польським, гаспидським теро-
Горить уся Галичина [ром

Що тюрми заново ковтнули
Робітників; удень, вночі...
І знову бризла кров на мури—
І знов плачі.

І знов нагайки звіря, ката,
Як змії, свищуть над селом—
І знову каторга проклята,
І польська лайка битим шклом.

І знов, і знов... і так без краю:
Все кров, і муки, і одчай—
Невже-ж даремне визирав
Народ визвольного меча?!

О, ні! Я чую, вірю, знаю,—
Немов пропелер угорі,
Летить той час, коли заграють
Над ним червоні прапорі.

Летить той час... Як бистрі коні!
Останні падають борці,—
І галичанин, вже червоний,
Встає із прапором в руці.

І робітник несе свій молот,
І селянин несе свій серп:
Вони здобули собі волю
І склали свій робочий герб.

О, так! Я чую, вірю, знаю:
Немов пропелер угорі,
Летить той час, коли заграють
У нас червоні прапорі.

А поки... Нині, як і вчора,
Недобра вістка надійшла,
Що панським, гаспидським терором
Горить, горить Галичина...

Т. ПІДХМАРНИЙ

ПІСНЯ КАЧАГАРА

Я—качагар,
салдат вогню!
Я—син котла
і топки брат!

Я—качагар,—
ще вище пар!
Гей, піднімай!
Вогню наддай!..

Топка—
пекло—
самумом дише—
ні! ще горячіше!—
жар:
червоний,
вогненний,
розпечений,
люто-гарячий
коло обличчя...

Піт дощем
аж очі застила...
Бий ломом шлак!
Міцніше!

Ну,—одривай!
вбивай поглибше!!
Тепер ламай!
Вдаряй!

Сахарою пашить—
він голову
хилить,
від жару обличчя
він хоче захистить...

Б'є,

б'є...

Не хочеш піддатись?!

А ну:

ще!

зуби стискає:

ще!

і

одриває
від стінки
шлак!..

Я—качагар,
салдат вогню!
Я—син котла
і топки брат!

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО

ПРО ДОБРИХ, БАЙДУЖИХ, ЗЛИХ.

Ні, ще не всіх—
добрих,
байдужих,
злих—
чом не змогла Революція
й досі провчити їх?!

Бачив я, часом, валютчика
(грішми й хода шелестить),
збоку ж,
на розі...

жебрак чека —
«Дайте-бо жити!»
Пузо спинилось од жалю,
серця-ж од жиру нечуть.
Витяг копійку помалу.

Добрий
такий
буржуй!

Бачив я також байдужих—
ім би хабар і авто,

а то нічого, що тужить
квилить
під тинню
хтось.

Важко з портфелем суне,
навіть важко дихнуть.
Що йому щастя Комуни?
Легко
байдужим
бути!

А коли вчора над вечір
вже одревіли гудки,
бачив я:
ситий,
безпечний,
але нестримний такий...
мимрив про спокій, про злочин:
«Хто сміє настрій псувать?!»
...Голий під ринвою хлопчик,
а проти нього—
злий,
багатий!

Ні, ще не всіх—
добрих,
байдужих,
злих—
мудра, не зла Революція
мусить провчити їх!..

ОЛ. КОПИЛЕНКО

БУЙНИЙ ХМІЛЬ

(ТЕМА ДО ПОВІСТІ)

М. Паріцкій—присвячую

З-за Басукайського лісу пахне свіжим солодким листом, полинем, соковитою порістю на багнищі, коло вільхи та верболозу. Пахне забутою передковічністю, далеким запорозьким диким полем. Басукайський ліс—на північ, за багнище й трясовину—трясовина-ж глибока, як незабутні згадки про далеке, що до себе манить.

В глибінь, в трясовину день дивиться, в зелену прорість шум поринає. Глибока, блискуча, як емаль небесна, заводь холодна розлилася в тиші, спить. Сонце скотиться до берега заводи, умирає в крові на ніч.

Очі—як трясовина, волосся м'яке—тирса у червні на цілині, що залишилася на могилах давніх, не заораних, на рівчаках—тирса. Солодкі трави і п'яний дух; кожен листочок на кущику соковитий і вимережаний—радість. Це—радість колишня, далека. Колись дике поле й розгульний вітер і од дикого поля, від прадіда до діда, від діда до батька й до сина—зашкарублі шкарубкі долоні, мов осіння стерня і міцні ноги, щоб гнати гони з косою. Од дикого поля до сина—відьми, відьмаки, лісовики та мавки, воріжки, пристріт, папороть—чарівна квітка.

Це цілина—передковічна селянська істота, в міцних ногах, в шкорубких долонях, що гнала пуди хліба кудись по залізниці панській, а залізниці на чумацькі шляхи сіли. Так колись сіли пани на вільну землю дикого поля. На цілині, на могилах незаораних ще росте тирса давня, як селянська шкарубка істота.

Басукайський ліс якраз до села підбігає з півночі і біжить мерезаними верхівлями синіми в далеч, виграним листом шелестить. Напружує сили земля, тримаючи дерева. Од села до лісу дорога втинається тупо, а далі—поміж кущі лісом.

Матюкнувся про себе Семен, а потім зашепотів злякано:

— Прости мене грішного, господи! Та й волів же і гарби заберуть...щоб їм руки повсихали!

Семен—на хутір до лісу. Хутір—за селом по дорозі в ліс.

Приїхав додому, злий, робив широкі рухи руками, а як розпріг коней, стьобнув одного батогом, кінь злякано рванувся:

— Стой, халера!

І ще раз оперішив. На призьбі мати, прошамотіла йому беззубим ротом. Не глянув на неї:

— Зубами вдержу, а не дам, душу з мене візьмуть... за печінки-б їх узяло.

За повідки спітнілих коней—і повів на луки, щоб звідти до косарів—кінчали сьогодні пшеницю. Пил покірно, м'ярко підіймався й лягав, а з трави пахло медом і бур'яном.

Назустріч їхав Гаврило Захаренків гарбою, забирати копи. Пара молодих лошаків дружно впіралися в пил ногами, а гарба визвонювала всіма гвіздками й колесами весело. Зупинив його Семен. Розповів, що там вже був загін, що бешкету наробив, лихо та й тільки!

— Так говорять, що в нас будуть, панам все віддавати, повертати і хліб брати будуть, що на їхній землі.

Стягнув, лоба в зморшки Гаврило і незвичко, напружено почав думати:

— Та ще говорять заложників беруть.

Семен далі повів коней, а Гаврило сіпнув віжки. Сіпнули коні гарбу, а він міцно в руці пужално стиснув:

— Заберуть все... хе!

Тільки з війни повернув недавно Гаврило та одружився і ось тобі на... Заберуть назад коней, віялку...—ого-го.

Несподівано схопився на ноги, так що коні озирнулися, став на гарбі, вигукнув—віжки, як струни—і коні пострибали хутко, залишаючи позаду гарби хвіст пилу.

За півгодини звістку всі знали. Лаялись, не вірили. Хто зна, може так пустили...

Та Гаврило вирішив з кіньми дома не ночувати, а з ним ще багато хлопців. Бо вже звикли: вночі потиху в'їздить загін, а на ранок чекай, або у підводи, або мобілізація, або давай контрибуцію, а тут косовиця, возовиця...

Вже сонце за обід перегнулося до полудня, вже з багнища потягло вохим духом.

Тоді тривога враз упала на Загуляївку. Тоді Гаврило і ще багато хлопців покинули копи й погнали коней до Басукайського лісу, щоб сховати їх там. Промчали мимо Семенового хутора, за річку, повернули і стежкою, а потім навпростець. Біля Болотяної балки позлазили, попутали, потреножили коней, залишили кількох стерегти, а сами в село через брод.

Так не раз спасали коней від мобілізацій та підвод, то може й тепер. Пішов і Гаврило поглянути, послухати, що робиться на селі. А загін якраз промчав село і повертав назад.

Бо капітан Вахомський має свою вдачу і часто робить різні несподіванки, і загін до цього звик. Ось зараз він проробив один з своїх маневрів—враз зробити заколот в селі, а потім починати вже справу. Він вихопив шаблюку, звичайним рухом поправив кашкета на голові й вигукнув фальцетом щось дике.

— Га-а-а-у-у-а!..

Сіпнув поводи—кінь знявся цапа, підстрибнув під острогами і нагайом, рвонувся по дорозі. Широкий шлях закурився злякано пилом, зарябів кінськими ногами і хутко побіг поміж хатами.

Загін божевільно гукнув, зламав кряди, примружив очі і з шаблюками в руках, копірснув дорогу пилом. Де-хто вистрілював кілька разів угору. В одну мить промчали мимо волости й церкви, промчали село—тихо. Вже на другий бік села виїхали: степ

розхрістаний, непокірний, цвіркотить і б'є настирливим одноманіттям—брамою синьою—ліс.

Повернули назад до церкви й до волости—потиху поїхали на розпарених конях, инколи тикаючи, гукаючи на хати, а хати блимали ляком примружених очей.

Сторож волосний, Свирид, без шапки, біля ганку вклонився й пасма волосся білого впали на очі. Вицвілими очима сивими поглянув, зміряв загін. Одну руку за пазухою тримав, а друга тремтяче висіла. Вахомський впритул під'їхав, так що кінь його духнув гарячими ніздрями у обличчя Свиридові, і він трохи поступився:

— Смотриш! А старшина ілі там хто-їде?

Свирид руку з-за пазухи витяг і взявся за бороду:

— Та у нас, так што й немає...настановили одного сходом, а він не хоче... так що неспокійно той... еге...

— Еге ж... Давай его сюда... да живо... людей собіраєть сюда... на носках.

— Та воно так що косять і возовиця—знаєте, годинка—на степу всі.

— Не разгаварівають... Ану проводіть его... чтоб не разгаварівал... а-а!

Вилаявся Вакомський гостро, почервонів. Двоє кинулось до Свирида й оперіщили його нагайками. Він хутко пішов, а вони з сміхом гналися й били, аж поки він не вбіг до когось у двір. Тільки встигав переступати ногами, та затуляв руками сиву голову, примовляючи:

— Синочки... си... си... Ссукини сини... катюги... з очей сльози.

Свирид по-за городами вийшов і побіг шляхом до Семенового хутора. Бо Семена на старосту обрали.

Покурилося шовковим пилом, під ногами плутався свіжий соковитий бур'ян. Сонце просмокчувалося в траву, билось на гнідому обличчі, на мережаній шиї діда.

Гаврило обережно, похмуро повертав у село. Річка за спиною блиснула мідною лускою й синявою смугою крищі, недалеко починався вигін і хати.

Підійшли. Дід Свирид якось незвично хитався і хотів пройти мимо, схиливши голову. Засмажені тютюновим димом вуса, руді й корчуваті, а на шиї фіолетова смуга—кров запеклася під шкурою.

А Гаврило собі йшов, думав:

— Трави добрі, скошили... хліба... Літо—давно такого не було... от тобі й забрали панську землю і обстроїлися люде... А оддавати... не оддамо... собаки-б їх!

Черкаючи постоломи землю, вже минав дід Гаврила, потім враз хутко підбіг до нього, зворушливо, уривками заговорив:

— Синку мій... та господи-ж, та ніколи-ж ніхто не бив... Скільки живу ніхто не бив... за діло, а тут, та глянь, та поглянь!

Розстебнув сорочку, підняв її до шиї, повернувся спиною і очі аж круглими стали у Гаврила. Стареча спина дідова, з'орана зморшками, кістки випинаються на худій спині, а спина вся сполосована червоно-синіми смугами, побита до крові нагайками.

Зібгався увесь Гаврило, щось немов ударило його, а дід сварився. А по щоках дитячі сльози на бороду, на вуса зі счервонілих повік.

Ніколи Гаврило не бачив таких сліз. Щось вигукував, говорив дід, щоб їм і на тому світі... Сварився у бік волости:

— Не піду, не піду більше... скажу Семенові, нехай іде, а я піду в ліс, он туди...

— Ідїть діду до Болотяної балки: там хлопці з кіньми, і мої там... прийду і я туди, переждемо...

Спіраючись на ціпок, почвалав далі дід. Коли підійшов до добре зробленої хати Семена і великого подвір'я з повітками, клунею та сажками, собака кинувся, натягаючи ланцюг, а кілька менших вибігло назустріч. Вийшла Сонька—дочка—пішла в хату, покликкала батька:

— Ідїть, там вас треба... старосту... сход скликати, приїхали.

Семен не питав хто, тільки очі стрибнули на Свирида, на хату:

— Та-а я-ж тут що?... я...

— Старосту требують... Сход треба...

— Та який я староста... і ти лихо... і ти-ж хоч оповістив всім.

— Ні!

— Так біжи хутенько...

— Ні, я не піду, не хочу... годі з мене, мене вже вгостили нага-ями. Піду в ліс, там говорив Гаврило, хлопці з кіньми біля Болотяної балки, піду туди... хай їм сукиним синам!..

— Та як же воно... може-б...

Але дід суворо:

— Скавав, що не піду... бити на старості літ...

Побіг у хату Семен і вибіг у двір з накиненою на плечі свиткою. А Свирид повернув ліворуч на стежку до лісу й там поринув. З вітів зірвалася зграя гайворіння з молодняком і кружляли, кружляли у заплутаних колах, у повітрі, так само, як у заплутаних ходах під сивим волоссям кружляли неповороткі думи у голові діда. Вимережані листки чіплялися йому за голову, за шию. Шелест життяу кожному листикові, і життя буває, ллється соками у кожній билинці і у велетневій дубі. А Свирид йшов похмуро з бровами білими, що впали на очі наївно сизі, дитячі.

Хлопці напружено повернулися, почали розпитувати:

— Не знаю.

І важко сів дід на пеньок. Хлопці наполовину вкрили вже куріня, чекали на Гаврила та інших. Насмішкуватий, веселий менший брат Гаврила, Антон—не втерпів. Він саме тоді був у селі, коли Свирида казаки нагаями гнали, і хлопці вже знали про це і не дивувалися, що дід прийшов. Антон підморгнув:

— Так, значить, діду, вам козаки полічили маслочки, га?

Посміхнулися стиха. Дід мовчав. Руденький і рухливий Серйога тоді:

— А-я б ото не дався, повернувся та в хряпало як би блиснув одному, та другому!

— Ого! вони-б тобі враз ряшку знесли...

— Овва, наче я такий як дід!..

— Його-ж ряшку шаблюка не візьме—ха-ха!...

— Не дуже там!

Повернувся Сидір:

— Покиньте зуби продавати, знаємо, що дешеві у вас. Ось пере-били роботу... а ви чортівню верзете.

Змовкли. Синьо-сизим вохким оком вечір глянув крізь дерева. З болота понесло вохкістю, запарувала земля й розлилася пахощами. Сидір знов повернув темну, м'яку, як пушок, бороду, сиві очі:

— От хай їм аби-що, перебили... земля так пахне... гарно пахне земля—травою...

І він повернувся, ліг на живіт, а голову сховав у траву.

*

У напівтемряві топталися дядьки біля ґанку, посміхалися собі у вус, коли Вахомський проголосив, щоб все майно, забране у пана, було на завтра знесено, зведено скот і вся зброя була у нього.

Кінчив, спустилися з ґанку, пішли з Семеном убік. А за огороди виводили хлопці коней, виганяли корів, сідали на коней охляп і їхали до броду, до лісу, до Болотяної балки.

Сперечалися де-які дядьки, а особливо, що з хуторів, мов нехай вони тим добром собі пельку заб'ють:

— Мо' воно власть і нічого, не гірше-ж советів!...

— Яка власть?... давай яку вгодно власть, аби наша власть! А раз у нас беруть, значить не наша... Нам слободу, нам власть, щоб котора нас не трогала і котора правильна власть.

А дядьки по-за огородами в ліс, кожен зброю брав—обріза, або хоч дробовика. Вже з гущавини лісу почала лізти на село темрява, потроху робилася густішою і в ній поринали хати, дерева... Густою червоною міддю палала зоря. Заграли на скрипку цвіркуні. На яру прогував пугач. Заблимала, загорілася над обрієм велика невідома зірка.

Бачив Гаврило, як після розмови Вахомський і ще двоє офіцерів до Семена на хутір поїхали, а потім піп і дяк пішли туди. Салдати по хатах розташовувалися, хазяйнували.

Прийшов додому Гаврило. Вдарив хатній дух, житнім хлібом запахло. Батько стурбовано стогнав, жінка чекала на нього. Підвелася назустріч Мар'яна, до нього. В радих, спокійних очах турботу прочитав. А радість—бо живіт випинався; раділа, коли там ворухнеться, і очі вохкі-вохкі—погляне на Гаврила—і аж зажеврється—бо мати світиться радістю. Очима баб'ячої покірної любови глянула. Сів Гаврило. Зашепотіла, заговорила з тривогою:

— Може-б Антон сам у ліс, а ти не ходив бы, боронь бо... чого небудь.

— Піду сам... хто зна. Та воно, покип'ятяться й пройде... А що-ж? Коні давати, отуди. На фронті був! Для кого? Що наю? Не дам! Поїхали до Семена і піп пішов. Лижеться Семен до панських п'ят.

Трава м'ярко лягала, нагиалася під ногами, шаруділа; десь в очереті качки крикнули хрипко й несподівано. Зійшов у балку. Між деревами заблимало багаття, незграбні тін від дерев і людей. Котрий лежав, котрий сидів біля вогню. У чавунові булькала картопля. Дід Свирид задумливо дивився на вогонь, у люльці тріскотів тютюн. Підійшов Гаврило—підвелися з цікавістю—подумав трохи, скрутив цигарку, припалив з вогню, взявши жарину шкорубкими пальцями вузловатими, промовив тільки:

— Пагано!..

Поворухнулися й неначе хотіли ближче сісти до нього. Чомусь тільки від нього чекали поради. Глянув Гаврило на небо—там на чорному, мов метелевому, небі передзвонювали зорі.

— Привести скотину й знести зброю приказано..

Дід Свирид не витримав, плюнув у бік, обтер свої засмажені тютюном вуса:

— Нічого не повертять і всьо... годі! Нехай не дуже, хазяїни найшлися..

Плями вогонь падав на обличчя, воно стало червоно-мосянжовим, говорив голосно—всі проснулися. Руда борода, що спала біля вогню, закривши голову лантухом од комарів, підвелася й розплющила сонні очі:

— Та воно знаєте спокійніше, коли...

Молодші хлопці перебили йому:

— Знаємо, а з чим останемся? Хай вони без якономій поработують, не дамо й край!

Бачив, як горіли очі на вогні. Сторожка—тиша лісу вигукувала луною, коні сопіли недалеко, перестрибували спутані.

Антон підійшов до Гаврила:

— Гаврило, підемо з Серьогаю, принесемо сюди гвинтовки й патрони, що на городі заховані. Придадуться. В лантух—і вшкваримо!

Подумав:

— Та може не треба... хто зна, як воно там...

— Неначе нам новина вночі! Так проліземо, що й собака не гавкне.. Правда, Серьога?

— Верно! Обделаєм дело в первий сорт, сто чортів йому в пуп, ще й самогону притарахтаримо.

— Ну, жарьте!

— Дуй, братва, попадьош не воротішся!

І за хвилину, насвистуючи, провалилися у темряві насуплений лісу. Тільки Антон намацав нагана в кешені, а Серьога почепив на плече коротенького обріза. Сидір повернув голову до Гаврила:

— Гаврило? Коли вони поїдуть? Хоч до чорта в зуби! Перебили роботу..

— Не знаю... мабуть, буде нам з ними, бо офіцер, як видно, сука, і злісно плюнув, ліг на траву Гаврило, недалеко від багаття, загорнувшись у свитку, а Сидір дивився в небо довго-довго. Зітхнув глибоко:

— Ну й хорошо-ж! А вони не дають работать.. А як там Варка?.. Гаврило, люблю я дерево всяке, люблю, коли пахне, люблю, коли бугай водяний кричить... Люблю...

Сіріла його м'яка борідка, сірі очі замислено блимали, дивились, як там отарами повзали зорі.

*

Хіба добереш, що за думи виструбують отам у голові, під лобом? Десь звичайні шуми, міцні запахи, а з голови дума звичайна, як столітні незмінні села, як оті каганці, що до них знов повернулися. А тут пани... не розбереш. День розцвіте—забудеться—чи ні?

Бо ондечки дід Свирид ніяк не засне, сидить замислено на пеніжкові, дивиться кудись, підставляє груди повітрю, пахощам, дурненькому

вітерцеві. На вогонь злетілися метелики і тихо, покійно палили крильця перламутові, а жуки з густо-басовим гудінням з розгону перекидались у вогонь. Подивився дід у темряву, що стіною нависла, прошепотів з серцем, тихо-тихо:

— Немає літ... ех! Попадись ти мені, пошматував-би на клапті, хоча-б ти й сам єнерал!

Жук перекинувся, обпалив собі крила, впав біля ніг Свиридових і знову поліз у вогонь. Дід стріпнувся, простяг руку, жука взяв, промовив:

— От дурненький, куди-ж ти у вогонь, згориш, бідна тваринко, от нерозумна! Ну, йди, йди..

Кинув жука у кущі і якийсь зібгався увесь, перекинувся од болю, кольнуло йому в спину, в плече. Біля нього молодий хлопець гриз окраєць хліба, смакуючи й присапуючи. Гаврило підвівся й повернувся до кущі до стежки:

— Ти-ж куди це, Гаврило?

— Та піду, не спиться... Повернуся зараз.

— Ти це там той... як його...

Не кінчив Свирид і підкинув хворосту у вогонь. Та Гаврило й так розумів. Він поміж кущами, у темряві, вийшов на стежку, що йшла на дорогу, і попрямував до Семенового хутора. На огороді переліз через тин. Густа темрява, тільки жовтими гарячими очима з хижим блиском горять вікна...

— Бач, то каганця палив, а ще й керасини дістав.

Доповз до кущів бузини, що біля хати. Собака мовчав. Кущі збилися до купи байдуже-суворо. Гаврило поринув між них. І тількищо хотів підповзти до вікна, коли враз одчинилися двері—вийшли Вахомський, Семен і один з вартових. Вахомський голосно:

— Разставіть караули за селом, і там около брода і лесу, нікого не випускати, арестовувати!

Вартовий сів на одного з коней, що стояли недалеко біля ясел, сів і потупав у темряву, пильним шляхом. Собака рванув ланцюг. Гаврило до стіни прикипів. З куща впала на обличчя холодна свіжа роса, а на небесних гонах так задумливо перегукувались зорі. І вітер з степу, вітер тихий долітав до Гаврила, що хотів послухати розмову.

— Так што, ваше благородіє, і де-що взяв, тут, конешно, як усе брали, то я вам скажу, неможливо. І так што доложу вам, немого...

— Хорошо... потом посмотрім і может быть... Да, так значіт туда, в ту сторону, хорошо.

Махнув рукою Вахомський у той бік, звідки зараз прийшов Гаврило. Махнув рукою і зник у темній плямі дверей.

З-за куща Гаврило заглянув у вікно, в хату, присів, щоб не нагинатися, у кешені придавив ногу, револьвер поправив; прилип очима в скло. Вахомський сидів у спідній сорочці, на столі вечеря й самогон, чи вино. Біля нього увивався діякон, заглядав у вічі, запобігливо посміхався.

Увійшла Сонька і поставила щось на стіл, хотіла йти та Вахомський схопився, впіймав її за руку і потяг до себе. У неї хутко, хутко, крильцями затріпотіли вії. Семен щось почав говорити, а той кинув йому:

— Пшол—без тебе!

Посадив дівчину на коліна і хотів руку їй за пазуху засунути, та рванулася з рук, а він її міцно держав. Сидів він саме на покуті, за спиною висіло з півтора десятка образів, а згори звисилася велика, важка лампадка.

Налив чашку вина собі Вахомський, а другу поставив для Соньки. Дівчина злякано відмовилася, дивилась мати з кутка, з очима повними матернього ляку. Він вдарив кулаком об стіл, почервонів і вищкнув:

— Пей, когда военний наліває! Пей за Росію, за добровольческу армію!

Підняв руку, ще раз хотів ударити кулаком, чи щось крикнути, та зачепив лампадку, з неї вилетів червоненький стаканчик повен оливи, олива вилилася й струйками полилося йому на голову, на шию, на обличчя. Сонька схопилась і втекла в другу кімнату. Він оскаженів. Піп, дяк і Семен підхопилися з-за столу, бо він схопив настільника сіпнув і вся страва полетіла геть на долівку. Почав витиратись. Другий офіцер голосно сміявся. Олива розмазувалася по обличчю...—Ще більше розлютовано зірвав лампадку й кинув її в куток, так, що аж піп ахнув.

Гаврило за вікном сміявся і вже хотів іти, коли собака на ланцюгу почав валувати, а дві менших побігло на вулицю.

Тупотіння коней по дорозі до хутору, вже біля хати. Двоє по боках верхи, а між ними видно заарештований. Під'їхали, прив'язали коней і пішли в хату. Знов до вікна Гаврило і... вже не чув ні собак, ні одноманітної тиші—між двома вартовими стояв Антон і тремтяче дивився на Вахомського своїми веселими очима. Один з вартовиків держав у руках, у лантусі, кілька рушниць, говорив, вказував на них, на ліс, показав нагана. Вахомський наказав йому поставити рушницю йти, а другий залишився. Той вийшов, одв'язав коня й хутко поїхав до села.

Вахомський, весь час витираючи оливу, підійшов до Антона:

— Фамілія?

— Захаренко!

— Ти ето зачѐм ньос, куда?

Мовчки Антон блимав очима. Нижня губа йому тремтіла.

— Говорі!

Обличчя налилося кров'ю. Не тямлючи себе, Вахомський підійшов:

— Не скажешь? а, молчишь!

Розмахнувся і вдарив кулаком у обличчя. Трохи не впав. Антон схопився за щоку. Гаврилові піт виступив на лобі, на шиї.

Хтось підійшов до офіцера, щось хотів сказати:

Уходіте, не мешайте ето дело военное!

З дверей глянула Сонька, Антон зиркнув на неї, якось боляче напружився увесь, хотів тримати себе сильнішим.

— Ну, ми ему допрос сделаем сейчас... Ложись... ти мне скажешь всьо... протів власті!

Шарпнув Антона за руку вартовий, другий офіцер підійшов і самозадоволено чекав:

— Ну, ну, товарищ, поворачивайся!

Антон стояв, вартовий знов сіпнув, а він вирвав руку:

А, ти ще сопротивляється!

Заревів звірем Вахомський і тільки хотів ударити його ногою в живіт, коли розчинилися двері і з'явився на порозі Гаврило. У одній руці наган, у другій бомба:

— Руки вгору... ні з міста—двінешься,—зразу укладу!

Оглянувся Антон, мов не повірив, а у Гаврила очі, мов вугілля, од злоби. Вахомський шукав очима зброю, Гаврило помітив:

— Ворухнись тільки—ляжеш на місті! Антон, забирай все оружжє в кого яке, все!

Антон позабирав все, держав у руках пояси офіцерів з револьверами й шаблями:

— Забирай у цього!

Кивнув на вартового. Антон зняв з вартового рушницю й поклав у лантух, витяг револьвера, а проходячи мимо попа, не вдержався й чихнув, бо бідний попик зблід, тремтів і руки, мов на молитву, до бога підняв.

— Ходім! Тільки ви мені двинетесь з місця, бомбу у вікно.

Погрозив бомбою й зник за дверима, підпер двері кілком. Собаки лютували, Антон поодв'язував коней, підвів одного Гаврилові; а двох собі взяв:

— Сідай!

Сів Антон, Гаврило поклав йому зброю, пояси офіцерів, а карабини забрав собі.

— Паняй!

Але потім зупинився, зайшов у сіни. У хаті ще тихо. Голосно крикнув з сіней:

— Кладу біля дверей бомбу—одчинете, знесе разом з хатою.

Щось поворожив, підпер міцніше двері, стрибнув на сідло й хутко помчали до лісу. Над Басукайським лісом одноманітна, суха ніч, від зор меретгіло. Коні вухами пряли. Коні мчали до лісу. Проснулась давня степова душа, проснулась і у Свирида, що свою думу думав, покірну селянську душу, що вросла в землю за тисячу літ.

Іхали мовчки, а коли злазили з коней, Гаврило:

— Ех, заварили кашу... буде тепер діло!

*

День розцвітав, як рожа. Росяні дерева заплелися косами туману, і напосні трави тяглися вгору. Це там, де душа степова загорілася болем, де села в землю вросли. Йшов день тихий-тихий. Небо аж боляче блискуче в блакитній ширі і далі. Село,—де проснувся біль забутий, приспаний. Над Україною згвалтованою, стоптаною, з дорогами тупими в лісі і гострими в степах—од села до села, до залізниці багато верст—не перелічиш, не визнаєш—це не чумацький шлях од Криму на Слобожанщину, ні—розбіглися шляхи дорогами до сел, до болів селянських з каганцями й житняками і хатою, як хлів.

Чортова наша дичина!

Антон з Серйогою про вчорашні пригоди. Безжурно реготав Антон:

— Ох і ряска-ж у нього, ой харя-ж, та оливою облита, та п'яна. Як крикнув Гаврило—руки вгору—ряска розпливлася, очі вилізли. Поприсідали, ха-ха.

— Ха-ха! Нагнали холоду!

— Коней брали, а ті й не пікнули.—Бомбу поклали!—Налякав Гаврило, а бомбу за пояс і поїхали.

— Значить, у вікна вилазитимуть.

Дядько з русавою бородою поглянув:

— Чого вони там розходилися? Раденькі, що..

— Та що-ж їм плакати, чи як... нехай собі.

Земля пахуча, міцна. Хліб з золотими переливами. А з-за лісу вітер, як дитина, радісний, розхристаний, рожевоощокій.

Гаврило до діда:

— Що, діду, огирів привів, бачите?

Свирид поглянув ще раз:

— Бачив... суком вони стануть поперек горла.

— А хіба краще, коли спину полатають нагайками?

Сидір повернувся!

— Хіба не повернемося скоро? А деньки-ж бог дає. Що воно там робиться! Бач стріляють! Як там Варка... Серйюга, дай самогону, дай я трохи... Не відобрали його в тебе.

— Дурний я був би—утік!

За річкою вибухнуло пострілом, впало луною близько у провалля і пішло лісом у нетрища, потім на березі хтось гукнув злякано:

— Люде добрі!..

Схопились за рушниці, побігли, тріснули сухі віти. Знову постріл і свиснула над лісом куля.

З-за кущів вибіг Гордій Третьак—піт йому збігав з лоба, запилене обличчя, засмажене, мокрий. З простреленої руки краплями збігала кров на полотняні штани. Збіглися до нього. Гаврило до берегу—там вартовий пішов стежкою до села.

— Зав'яжіть руку... воно не дуже болить!..

Дід одірвав шматок:

— Еге-ж... що-ж його покласти, павутини-б треба, немає близько, ось подорожник... коли-б до баби сразу.

— Зав'язуй!

Обличчя стемніло, зблідло в Гордія. Дід почав закручувати руку. Дядьки стояли важко, як роздратовані звірі:

— Гади, плазуни!

Серйюга довгими, міцними руками схопив рушницю й грізно посварився:

— Попадись мені!

Важко Гаврило ловив уривки думок у голові, напружено думав, а воно не слухає... чорт його знає, так би вхопити кого руками оцими. Хотілося бити просто дубиною, розбивати голови, щоб кров бігла, щоб трупом (як колись на позиції) лягли..

Гордій хутко розповідав, злякано, захлипаючись:

— Б'ють... шомполами б'ють... Стріляти будуть, одбирають... господи та... еге...

Якось жалібно підвів руку і жалісливо й вороже говорив:

— Б'ють так ось... там щось учора було... Гаврилового батька водою тричі одливали, поки... потім помер, помер... Хату спалили,

а забирають все... трибуція говорять—забирають і грузять на підводи... скотину, та як же це, говорять бунт.

Гаврило широко плечі розправив, немов йому мало оцієї лісової гушавини, щоб розмахнутись:

— А Мар'яна?

— Голосила там баба Серафима. Чи підведеться, хто зна. Викинула дитя, а воно й ворухилося...

Одвернулися, Гаврило неначе захарчав:

— Та-ак...а!..

Цю хвилину, звідти від поля, від Семенового хутора вдарило пострілами й припало до весело-зеленої трави:

— Вони знають, що ми тут. При мені нахвалялися. Нікого з села не випускають, щоб половить живими.

Гаврило:

— Ого вони йдуть... Хлопці, займай худобу до тростянецького шляху, коней, швидче! Ми їм зробимо діла. Дамось їм в знаки!

І притих такий собі звичайний дядько, що землю колупає, що влітку засмажений сонцем, тільки в плечах широкий.

— Пагано починається!

Худобу погнали, коней повели. Шелестіла трава стигла, соковита, шию пестили кущі й одхилялися:

— Ні чорта діду не поробиш... ми їм покажемо—зараз у Тро-
стянці з худобою оставимо кілька, а сами побачимо, підводи у Тро-
стянцях дадуть, нехай!

І вітер, як весела пісня, і трава, як соковита молодиця, цілує ноги, а спітнілі губи листя, кущів з жагою шукають обіймів і туляться на плечі, обмацують жорсткі щоки загорілі.

*

Тростянецький шлях вибігає з лісу через балку. Кривулями в степ простягся, біжить хлібами стиглими, стернею. Стерня жорстка коле, а свиріпа жовтим одноманіттям в очі. Шлях через річку, через міст, річка маковіє, а урвищем земля на коліна над річкою впала, на голі м'яко-жовті глиняні коліна. На коліна впала земля над річкою фіолетових весен, і розсипалась, розплескалась ярами, долинами, шляхами. Тростянецький шлях до станції Кам'яної, що біля містечка.

Підводи одна за однією хутко. Стомлені коні важкими пудовими копитами в пил тягнуть, хвостами на мух махають, спека піт гонить.

На версту, на осідланих конях поїхали вперед Антон, Серйога й ще якийсь білявий хлопець, що инколи спиняв коня, витягав нагана і вчився влучати, стріляв у дерева, у гайворіння. Спокійно націлить, вистріле, знову вперед поїхав.

Гаврило з Свиридом і Сидіром на одній підводі. То їхали мовчки, але дід почав розпитувати похмурого Гаврила, той говорив важко,— не хотілося:

— Не вбивать—не задаром убивать.—За, сіб'я... которая власть наша? Которая не трогає, которая слободу на землю дає, а приходять і забирають, та ще б'ють. Значить, що?

Зробив павзу, помовчав, потім скривлено, з болем:

— А коли мою жінку згвалтували, та й не одну мою, а батька вбили... Подарую, що хату спалили, за віщо?

— Еге...

Революцію робити з косами, з сокирами, робити революцію м'язами. А з кулеметів виглядають тисячі смертей, а у людини одна смерть, на півсотні літ життя. Ті люде знають, як під плугом пахне свіжий переліг. Висихають сухі трави, полинь гірко сіється пилом і вітер вохкими долонями верхівель не шарпає. Земляні голі коліна падають над урвищем, над рікою фіолетових весен.

... — Правильно!

Гукнув Гаврило, коли хлопці, Антон та Серйога заарештували на станції кулеметчика й потягли кулемета до возів, а інші станцію оточили і нікого не випускали.

Вартовий ще почав пручатись, хотів кричати. Серйога насмішкувато гукнув до юрби:

— Ану хряпни його хто-небудь у сурло, щоб тільки гавкнув!.. Распотеха чортова, суча провокація!

А дід Свирид, ще без шапки й досі, коли вставав з воза, перехрестився і взяв револьвер.

— А як же воно той стріляє?

Гаврило показав.

— Господи прости... за мир...

Палець зашкорубий, як земля, насили зігнувся, щоб просунутись до собачки. Пішли утрюх просто до коменданта-офіцера в кімнату. Враз одчинили двері. Той схопився від несподіванки за револьвера.

— Поклади на стіл... ато бачиш?

Націлився. Офіцер почервонів, зблід, руки йому ніяк не слухали, а широке обличчя билося м'язами. Та перед ним стояли такі собі дядьки звичайні, у полотняній одежі, дід навіть босий. Оглянули кімнату, на плечах у офіцера погони золоті.

Гаврило взяв револьвера офіцерового, а в кутку ще стояло з десяток рушниць і шабель:

— Забери, Сидір!

А станція хвилювалася, забігали люде та нікого не випускали. Якийся старий, лисий канцелярист вибіг і почав плакати, безпомічно примовляючи:

— Я-ж нічого... ну, що-ж...

Хтось кинув з огидою:

— На чорта ти кому здався, опудало отаке...

А він ще гірше заскиглив, як дитина. Заарештували всіх охоронників. Антон, так як його вчив Гаврило, почав випитувати, де зброя, кулеметні стьожки. Все знесли до возів, запрягли брички казьонні їхніми-ж кіньми, забрали осідланих коней і всю зброю.

А там Гаврило продовжував:

— Ходім з нами!

Офіцер зробився ще менший, сховав голову в плечі, очі забігали, заблищали вохкістю. Зляканим голосом:

— Да ведь я на службе, мобілізований, за что же...

— Та на чорта ти кому здався, зробиш там одно діло та й випустимо...

— За что-ж, землячок... да я...

Руда голова нахилилася:

— Землячок... дорогой...

— А лізете!.. Сволота... гадюки шолудиві! Шкідливі стерви, а трусливі бач які. Ходім, тобі говорять! Чуєш?..

Голосно вигукнув Гаврило. А за вікном тінь майнула і впала на стіл: тінь почула, що гукнув Гаврило. Підняв Антон револьвера, упав вигук під ноги тиші і проглинула даль луного його в степу. Офіцер поточився, за груди схватився рукою і схилився на стіл. Антон влетів у кімнату:

— Що? знатиме?

— За що, за що?.. не вбивай чоловіка, вбиваєш, він же нам нічого не зробив!..

І не скінчив Сидір, жаль було... Жити любить Сидір і землю любить, пухку землю, любить, як весна з качками летить.

І Гаврило заговорив, і дід Свирид. Антон зніяковів.

— Не знав, що тут, закричав Гаврило. Думав лихо, та чорт з ним... Не помилював-би... бач, морда яка!

— Ну, бери, Антоне, бамаги, переписувати треба буде, а оте все виносьте і телефон здійміть.

Чистий папер Антон собі взяв, а останній запалили на дворі. Одиноко згоріло все.

Написав Гаврило на великому аркуші паперу, написав літерами, такими, як зашкорублі пальці у нього на руках з мозолями, написав:

«Оце, щоб знали,
значить, землю не бери
і не лізь сволота усякая,
как власть не ваша,
і всім отаке будеть
од народа, которий за
слабоду і за землю без
панів».

Поклав листа біля трупу. А Серйога з Антоном записали ще кілька круто завернутих, соковитих матюків, настромили папірця на багнет і загнали його біля голови офіцерової.

Зайшов Гаврило у телеграф, підійшов до телеграфіста:

— Постав телефон на Загуляївку, подзвони. І з карного загону поклич кого-небудь!

Той позвонив:

— Говори, що ти комендант. На станцію напала банда невідома, щоб зараз їхали сюди спасать...

Телеграфіст зніяковів... замнявся:

— Ну, говори!

— Да, комендант станції... да, банда неизвестная... немедленно. Сколько душ?..

— Не знаем, не багато...

— Неизвестно, но немного...

— Говори, щоб зразу їхали...

— Немедленно... выезжайте!..

Посміхнувся Гаврило. Коні стояли запряжені у нові казенні брички і чекали. А Свирид дивився на Гаврила, що той викликав на станцію загін:

— На війні, діду, не даром були... навчилися де-чого.

Під сорочкою серце мужицьке билось. Підійшов до Гаврила дядько низенький, маленький. Очі глибокі і плечі сухі:

— Землячок, возьми мене з собою... за свободу, харашо!..

Покірливі очі, вошива, гнила борідка, видно, скільки там вошей, обідраний. Прілим потом смердить і гнилим чоловічим тілом.

— А ти хто? звідки будеш?

— Курськіє ми, нехотя попалі, да вот не вирвусь, і обіжають, і єсть нечего, на войне-то я бил.

На своїх поглянув Гаврило, дід промовив неначе з призиством:

— Кацап, та ще й миршаве, отаке!

— Поганеньке...

— Ну, йди, тільки викупайся та переодягнись, ато...

— Да я ужо... бедность наша, неурожай, работи нет.

— Як же тебе звать, хвामилія?

— Ларіон Толстов.

— Ларивон, добре! Антон, даси йому зброю та одєжу! Та тільки гляди, Ларивон!..

— Заче́м же, ми за свободу.

Посідали на брички, сіли верхи, бо стояло вже з десяток осідланих коней, вони чекали на хазяїв і рили м'яку землю міцними копитами.

— Пускайте тих, нехай ідуть, та глядіть мені не попадайтеся!

Де-кілька душ з охоронників почало просить, щоб їх взяли. Між ними грузин, чорний, з довгим носом і сизими виголеними щоками:

— А, ти теж... вас козаків, знаємо...

— З вами хочу... Не хочу тут. Ти говориш за свободу і я хочу, не бойся—Грачіо сказав—значить так, значить харашо!

— Ой, гляди...

— Небойся, Грачіо сказав—несолгал, русскій человек сказав—солгал.

— Ну добре, сідай!

Грачіо струнко сів на коня верхи, а решта розсілися на повозках—і коні хутко помчали по дорозі. Кулемет в середині, на підводах зброя. Всю дорогу летіли на свіжих конях, доки не доїхали до річки, у балку, за куші. Тоді Гаврило звернув з дороги і наказав їхати за ним.—Застрибали вози по кочках, позстрибували люди з бричок, а вершники гарцювали. Двох залишили на варті, доки підводи заїхали у балку, там спинилися, озброїлись і пішли ближче до шляху; потягли за собою кулемет, набої. Коней осідланих сховали у бальці, недалеко. Залягли, кулемета сховали в траві, а трава й куші сховали все. І було спокійно, як раніше, тільки гострі, мов ножі, очі визирали і оглядали навкруги.

Запалили цигарки. Нервово, напружено чекали, як сонце перекотилось на полудень і збиралось, щоб його проглинув обрій і ніч проковтнула день, щоб завтра він знов народився з її чорного черева.

Чекали—дід, Гаврило, серця мужицькі чекали попасти у село, поглянути, що там. Гаврило попробував, ще раз, чи справний кулемет, а до нього підійшов один з охоронників:

— Браток, я с пулеметом—то умею, давай вдвойом...

Гаврило насуплено:

— Не треба, з места нікому не сходить!

Той пішов назад, здвигнувши плечима. Повернувся до діда Гаврило:

— Коли-б що з ними не той... Підіть-но, діду, скажіть Антонові, Сергію там, нехай поглядають, як тільки що—в потилицю пулю й край.

Під ногами дідовими зашелестіла трава. Повернувся, коли ось з за байраку виїхало двоє вершників:

— Тихше.

Вершники проїхали повз них і вже виринув загін,—поперед Вахомський, на своєму білому коневі. Тачанки, вози, навантажені селянським добром, а на кожному возі зложник.

Проїхали.

Враз кілька пострілів рвануло тишу, розтяло напружені струни повітря, а кінь під Вахомським став цапа і важко повалився на землю. Загін сполошився. Вахомський щось вигукнув, але нікого не бачив. Знов і знов стрілянина, заслало трохи димом. Вже злилося все у один гук, вершники повернули коней у цей бік до кущів, де-які почали тікати. Вахомський попереду в наступ з револьвером у руці.

Тоді Гаврило надавив—нервово стиснув-дзенькнув, застрекотів сорокою, застрочив кулемет, з дула з тисячі смертів поніс. Дід Свирид не перестаючи цілився туди, раз-позараз заряжаючи рушницю і посилаючи гарячі вогняні смерті.

Якийсь салдат з загону перекинувся з сідла.—Вахомський на коневі помчав за загonom, що вже розсипався по полю—навтікача; де-які побігли, або лежачи одстрілювалися. Тачанка з кулеметом зосталася серед дороги, бо один кінь лежав забитий. Хлопці посідали на коней і погналися за недобитими останками загону, що гнав прямо на місто. Попереду всіх Антон і Грачіо. І тут стріляли, а останніх зігнали до кучі—душ кілька обеззброїли.

Гаврило подивився на тих, що бігли наздогін, і був певен, що Грачіо не повернеться. Коли ось на його очах він наздогнав одного, блиснув клинком і той скотився з коня. Антон стріляв. Потім повернули назад. Грачіо пересів на нового коня, гарцював на ньому, похвлявся:

— Хотел удрать, а мнє конь понравілся.

Хтось кинув:

— З-за коня чоловіка вбивати, звірюка чортова!

Грачіо показав рівні білі зуби:

— А попадись ти ему... сразу кікнешь!

З поля посходилися дядьки, що під час бійки десь ховалися.

Пахло свіжою кров'ю. Трупів лежали инколи один на одному, незвичайно вигнувшись, де-де лежав купою мозок. Кров п'янила і заставляла гидливо одвертатися од трупів, що скляними очима дивилися в небо, або зарилися головою в пил, у траву і заюшилися кров'ю. На дереві прокричало зле гайворіння, звідкілясь собака прибігла—нюшила, облизувала кров. Чорними суворими плямами впила земля кров; скорчені руки ще намагалися затулити рану, як драглі обвисли, угнулися в траву.

Одному з тих, що пристали на станції, перев'язували руку.

Кінь з простреленим животом лежав, дивився сумними, сизими, як нафта, розумними очима на людей, у небо і важко, стогнав. У стогінах чулася мука, вона застигла в очах, виливалася слізьми. Сидір підійшов:

— Бідна тварина, бач, мучиться, стогне.

— Та ще й невинна до того...

З глибоким подихом додав дід. Потім хутко, хутко підняв револьвера, націлив у голову, одвернувшись,—бризнуло кров'ю, потекла калюжа, що її зразу всмоктував пил:

— Щоб не мучився!

Постягали одіж, персні з пальців, пороздягали трупи, постягали їх з дороги, щоб пізніше прийшли інші й закопали їх. Бо всі поспішали в село. Тільки молодь з Антоном посідали на коні, шапки заклали на потилицю і безжурно полетіло травами, яром, впало луною на сизі комиші. Задзвонив вітер у вухах:

Ой, гай, мати, ой, гай мати,

Ой, гай зелененький!

Виїжджає із Полтави

Козак молоденький.

*

Важко Гаврило сидів біля полу. Ось з нього по краплині, по краплині вибігає вся кров. Стріляє в мозкові, а кров в жилах, мов метал, дзвенить від напруження.

Мар'яна, ще не ворухнулася—лежала, поклавши руки по боках, ні одна кровинка не билася на обличчі—блідій тіні. Батько під образами,—лице в синяках, в ранах—застиглий. Серафима—теща, поралася і вставляла слово своє розповідаючи, сякаючись у спідницю і хвартухом витираючи слюзи.

У Мар'яни трохи-трохи щілинкою розплющені очі. Гаврилові здавалось, що вона його бачить, що у неї на сухих, як піски в степу губах инколи заворушиться слово, але вона мовчала—тільки простогне важко.

— Мар'яно, Мар'яно... Ах, ти...

І у твердій голові дума проста, кремезна—пагано без баби, а без Мар'яни й ще... Куди мужик без баби! Хазяйство без баби, як без ока, хазяйства без баби немає. Та яке хазяйство? Знає, що тепера довго не доведеться дома бути: завтра, через день прийдуть. Та й хіба не однаково—хату спалили, клуню спалили—добре, що теща до себе Мар'яну взяла.

Дума кремезна, проста мужицька дума—куди мужик без баби, хазяйства без баби немає...

— До дохтора-б піти, привезти...

— Де ти його візьмеш, аж у Кам'яне треба... та він от так тобі й поїде. До баби Ониськи треба, тільки ти сам піди! Мо, зразу приїде.

Аби щось зробити, накинув свиту Гаврило, вийшов.

Баба Ониська край села, над лісом живе. В хаті не схотіла жити, землянку вирила і в ній і літо й зиму. Сива, шкіра брудна, аж лущиться, крізь лахміття світить чорне тіло. На обличчі, мов з глини виліпленому, час рівчаком поорав зморшки глибокі-глибокі. І все

шепоче вона хряским шипучим голосом, все шепоче якісь слова. У землянці гнилим смердить, гнилою прілою соломою, зіллям, цвілими кутками, старечим тілом. Темно, вікон немає, а старечі, зчервонілі очі Онисьчині неначе бачуть все й знають все. На чавунчику якісь трави варить, шепоче, примовляє. Бачили, як вона роздягнеться тгола обвисле старе тіло, порепане, як кора, сухі кістки, пританцьовують круг вогню. Ну й кажуть, що чарівниця вона, і, як звичайно, бояться.

Трава росте одно літо, дерево сто й двісті літ, ріка беріг розмиває за сто літ, а скільки літ баба Ониська живе отут, у землянці?— Багато-багато літ.

Корова молока не дає, наврочили, пристріт, младенчеське, соящниця, ще яке лихо—баба Ониська знає, зробить, хоч допоможе, хоч ні—вірять, бо це—одвічне, дикунське.

Червоні, тупі, бездумні очі маленькі, глибокі—погляне—бачить.

Біля землянки не було Ониськи. За півверстви, на луках, біля вільхи, біля трясовини її постать зісохла нахилилася до землі, до травиці.

Підійшов Гаврило. Нагнулася баба до якоїсь билинки, не глянула на нього, нахилилася поцілувала землю, поцілувала билинку, зірвала і щось зашепотіла заговорила незрозуміле устами поритими рівними зморшками проваленою верхньою губою, бо на яснах не було зубів. Зашепотіла щось:

— Шихари, ухарда, хука-ра... шихара...

Баба шепотіла, як падає осінній лист, шепотіла мертвими устами. Пожувала листячко з билинки, потім поклала своє зілля за пазуху, щоб воно там просмерділо гнилим старечим потом...

— Бабусю, драстуйте там, так що, хвора жінка, Мар'яна...

— Шихаха... ш-ши ш а... рухара... а.

Підвела очі з під сивих вилізливих брів, повернула до нього давно немите обличчя і заскрипіла, як куш у вітер вітами:

— Полічить... ха... полічить еге... Знаю, знаю Мар'яну, знаю од чого лічить...

Пильно подивилася на нього, пожувала губами, кинула підстрелено і верескнула:

— Ах, ти...

Проскрипіла й підійшла, чуть не торкнулася пасмами. Слина підкотилася до рота Гаврилові і він одступив, бо з самого дитинства її не бачив, забув:

— А, бунтуєшся ти?, А, людей ти б'єш? Сьогодні земля плакала... га?..

Повернула й пішла до землянки, увійшла в середину, винесла брудного, вонючого чавунчика, зашепотіла свої заклинання:— Оце напій, напій, плій...

Поглянув Гаврило—такий чавунчик, вона над ним нахилилася, пальцем побовтала... Згадав, як він у шпиталю лежав—все біле, сестри жалібниці. Дала чавунчика—він розмахнувся й кинув його далеко в траву; чавунчик покотився по кочках, вилився настій.

Баба підступила до нього. Кислим засмерділо, на обличчі у неї кожа ще більше зморшками взялася. Одштовхнув її од себе і хутко пішов назад. Коли одійшов, почув, як хряскотливо, з присвистом і шебуршанням, неначе з горлянки шипіли змії,—сміялася баба Ониська:

— Охо-рхо-рхо-хло-хлю-хо-о!...

Ще раз озирнувся. Баба нахилилася, дивилася в землю, з рота текла пінява слина, на груди, на землю—шебуршливо, хряскотно:

— Рхо-хмо-рхмо-ха-ха...

Заливалася жутким сміхом баба, хряскотіло щось у неї в горлянці, немов згук не міг вирватися легко на волю, а застрявав там у сірій старечій пащі. Десь у голові засіла міцно тривога—та він бачив не тільки відьом, а й пекло, а сьогодні криваву панахидку їм правив. Посміхнувся криво Гаврило, хоч і говорили чого багато про оцю нелюдиму, патлату бабу.

— Каркай, стара чортяко, на кутні!

Поринув у вуличку—нагнав його вітрець, що полоסקав листя; потім, пританцьовуючи разом з соломинками, піринками та пилом помчав уперед. Вже заспокоїлося село, з сваркою розібрали своє добро з тих півтора десятка возів, що одбили у Вахомського—і застигло село.

Назустріч блиснули чорні, гарячі, як вугілля, очі Грачію—йшов з Антоном—і спинилися разом. Вулиця рівна, гостра. Очі у Гаврила сумні, очі у Грачію, у Антона гострі. Очі мужицькі—тайна, як каламутна вода—взнай, що там, взнай, що під чорною землею—земля тайна, земля чорна. Недаром Семен од більшовиків добро в землю закопує, бо земля й Семену не зрадить, а свого земля знає, своєму земля не зрадить. Знає земля, чиї ноги її стоптали, чия кров за неї, в ній.

Грачію зубами блиснув, словами в Гаврила влучив:

— Братиш, а с темі что, которие...

— Що забрали ото...

— На ранок сход скликати... що люде скажуть, сьогодні об'явять, щоб раніш...

І пішов Грачію. Соромицьку кавказьку пісню заспівав потиху Антонові та й сміявся, та слухав мало, бо от як його до Соньки папаста? От... ще й глузувати з нього буде—така... А побачить її, хоч Семен і сказився—злий; змією сичить—зайшов, привітався, а він чортом як кинеться...

Продовжував Антон розмову з Грачію,—чорні вогняні очі Грачію в даль і посмішка блисне.

— Земля нам—ми робимо—не мішай! А земля нам—і власть—от і все. А вони без землі—ніщо, без економії... Щоб правильно, слободно і для всіх—понімаїш? Не що там, еге і все єсть...

Подумав Грачію:

— А в городе?

— В городі? там той... як його... так само нам, тільки там другі, там понімаїш? той... та на чорта нам город, до нас нехай ідуть—і амба!

— Нет, в городі там більшовики, от хто...

— Чого, більшовики за нас, а комуністи нехай комунію у городі роблять, правда? Ще-ж у них головний, що веде їх—Марков, комуніста...

— А карашо... ей карашо... смотрі—всьо наш, бері всьо і всіх бері—все наш, так?... і у каждого єсть, і у тебя єсть і не тронь—правильно?

— Правильно, маладец!

— А панов нет, буржуйов нет, офіцеров нет, которые по морду б'ют. Один меня у морду бил, а я его убил—нікто не узнал.

На коротких ногах кривих, рудою борідкою засвітив у обличчя Ларивон, наминаючи шмат хліба, вже в чоботях, у піджаці й шапці:

— Брат, здорово жрать дають, нажрался, во сколько.

— А їх почему бросіл?

— Волиніш, бросил, там і другой есть.

Зашкутильгав по дорозі, збиваючи пил, хилитаючись. Тулуб низький і руки довгі розмахують. Вулиця стрибала хатами, як шматтям драним, перед очима, хмарами небо посілося, пахло прілим гноем. Десь контрабасом заревіла корова і оксамитово голуби буркотали, прилетіли з степу, з стерні летіли з-за річки, де очерет мокро, сизо шелестить, очерет ворухливий, одноманітний під рудими патлами сонця.

...Над Семеновим хутором увечері шелестіло осокою, чіплялись віти за стріху, одна за одну. Трава вже вохка лежала і не чіплялася за ноги, чекала, як з-за лісу виповзла невідома велика зірка і мерехтливо загорілася холодним блиском.

Тоді Семен підкрався потиху до клуні і чув, як за кущами Антон з Сонькою говорили. Антон розповідав своє, а Сонька про батька:

— Говорить, що Гаврило бога прогнав, проти бога, і говорить, що ви злидні з дідів, прадідів, а за власть людей б'єте. А про тебе так і не нагадуй.

Говорили, сміялись, бо молоді, бо терпким, як листя дубове в росу, пахне тіло Соньчине, бо руки у Антона, як дубові віти, а губи, як молоде жито. Приснула сміхом:

— Забрати мене хотів охвіцер... говорить, кращої не знайти. Як їхав, зайшов, а я у ліс втекла. Чуть батька не оддубасив.

Стріпнувся, як куш, Антон. Гострі, як тернові колючки, очі:

— Забрати? сволоч чортова, не нагнали сьогодні.

Як шовкова трава волосся у Соньки, коли Антон рукою гладить, очі сірі—гуси у вирій, пушисті вії:

— Думаєш дамся, а говорив приїде ще... Скажений, говорив батькові, що забере.

— Однаково!... я йому, я за ним поохочуся, як собаку...

— Що?.. Гляди, тільки б'єте, крови вам мало... ех ви!..

Це Семен не втерпів, з-за клуні голова розпатлана підбігла і аж плюється словами:

— Хазяїни, власті їм, злидота чортова... Ти мені отут не той, з Гаврилом, з п'яницею! А ти, лахудрищо, додому! Пужално поб'ю, бач найшла до пари чорта на мою голову!

І хруснув хворост під ногами. Сонька в хату побігла. І синій-синій вечір, вохкий вітер з річки, цвіркуни; десь зорі билися в глибині й поринали глибше, і виривалися на волю. А далі на ранок, на обрії нашої бунтарської, повстанської країни сходило сонце, захопило ніч, запутало її промінням, креснуло світло і одкинуло ніч за річку, за ліс. Бунтарський, каганцевий край, бунтарські обідрані села—звір дикий, бунтарський шлях, запорізька розхрістана воля. Степ голий у спеку, взимку, дерево гнучке у байраці й дядько хитрий по звірячому—в хаті смердить цвіллю. Нудна хата, нерадісна, бунт з хати; з нудного, звичайного степу.

Зачепилася ніч за ранок, перекинулася на день. Зібралися люди обвітрені, чорноземлею пахнуть, пахнуть свіжим хлібом житнім і одригують борщ кислий. Порепані долоні, вицвіле волосся і шия мосянжова—масою, всією силою спільною біля ґанку землю давлять. Про офіцерів, про врожай буденна розмова, а більше про вчорашнє.

Грачію до Гаврила зайшов. Моргнув, бо той над Мар'яною стояв, бо вона очі розплющила трохи, посміхнулася радо так, а очі ще немов чимсь неживим, сизим заслані й дитяча хвора усмішка на жовто-прозорому лиці.

Вийшов на вулицю, а коло двору баба Ониська. Очі безумні десь під бровами, під волоссям, під повіками,—мов під гнилим мохом ненаський гриб, сховалися, отрутою звідти визирають. Як вийшов, Ониська з-за пазухи якусь торбинку витягла, палицею посварилася, заматлала чорними сухими руками, замурмотіла й почала з хряском:

— Ха-ха-хо-о...

Сміялася так, немов хотіла проковтнути сміх, сміялася старечим ротом з присвистом, з пеньками гнилими од зубів; сміялася настирливо, так що у вухах збивався сміх у клубок і здавалося, що по шкірі, під одягом повзуть якісь смердючі мурашки, воші, залишають прищі, болячки. Гаврило голову між плечі, хутчіше хотів іти. Коли з хати Серафима, вдарила руками об поли, вигукнула щось, що Ониська на її хату лиха накликає, що пропала-ж вона бідна на віки. У Грачію від огиди зуби блиснули:

— Пішла вон..., сабака вонючая... пошла!

Стрункими ногами два кроки і стьобнув Грачію Ониську нагаєм по плечіх і ще раз—недорізаю, хрипло баба ростяля свою горлянку і, шкультигаючи, побігла по-за огородами, а Серафима голосила, що то відьма наврочила.

— Мазаться не хочеться, ато-б я одразу.

— Не треба... Покиньте мамо, чорт з нею. Дивись, розвели!

Пішов.

Хто з дядьків батіжком цьвохкав, а хто розстебнув розхрістані груди й задумливо слухав. Сіра земля гаряча, куряві, сірі лица одноманітні, як довгий шлях.

У шухлядці голови неповоротні думи, незвиклого мозку до думання. Прості думи—один та один два, прості, як математика, як ота вітка, що живе і її зрубають, як математика прості лица. А розмови про вчорашнє гудуть, перекочуються, переливаються.

— Виведіть їх сюди!

— Подав знак Гаврило і зійшов на ґанок. Вивели полонених і поставили біля ґанку. Шестеро—злякані лица, очі бігають, бояться зустрітись з похмуро-цікавими гострими очима дядьків. Хитнулася юрба. Якась баба голосно крикнула:

— Ондечки той, ондечки, сукин син, що сувії забирав. Та прохала-ж, так надушив... спасибі Василь визволив, убити хотів... попався, голубчик!

— А отой он коня забрав... вуси ото руді... бач, а харя мов не трісне... по хряпалу його, по ластовинню!—а ондечки...

Впізнавали, лаялись; робилося душно, чухалося немите тіло, корою лущилося, лущилося. Набрякло повітря злобою, словами. Почав Гаврило:

— Оце, которі не втікли, з отряда охвицера. Ось, бач, два ще з погонями, бач—з Георгієм...

— Босяцюги, а не офіцери, ось що... злодії...

Гаврило зірвав з грудей одного Єгорія хрестик і кинув комусь, продовжував:

— Скажіть, люде добрі, що робить, щоб значить, не согрішив перед миром. Нехай мир. Бо, значить, наша земля, уласть наша і проче... і земля всьому народову.

Ще хотів щось сказати... Збігалися брови, думав, а думи не лізли в голову, не виходило: голова важка, неначе все вилетіло:

— Так ото, значить, впоследствії виходить... судить.

І зійшов униз, бо говорити було важко. Замоккли. Десь там глухо хтось говорив, що нічого з ними панькатись, але не виходив уперед.

Семен до Гаврила почав шепотіти над вухом неспокійно. Гаврило хитнув головою.

— Не лізь не в своє діло, а то зразу...

Семен одійшов. На ганок вийшов дід Свирид. Довге сиве волосся сплутане, як збита суха трава, корчі задимлених вусів, розхрістані груди. Здивовано загомоніли, бо про нього вже знали, що він їздив і стріляв, і розуміли, що цей тихий дід даром зброї не візьме, а тільки біль примусить його до цього. Степовим, чабанським голосом почав кидати слова:

— Та що там говорити,—Конешно, следствіє. Которого, що оце, забирають, б'ють нас, значить, як свободу дали. Земля, значить, наша... бо я старий, а громада...

Та не докінчив дід. Враз обличчя повернулися у другий бік. З вулиці бігла ростоволоса, распатлана жінка, з сірим обличчям, грубою косою. Груди їй були голі і крізь розірвану сорочку матлалися, на них шкрябини і кров. З під шмаття спідниці, сорочки—голі ноги кремезні і стегна. Молодиця бігла що-сили і на все горло різала божевільно тишу:

— Не паліть... не паліть хату, куди берете?... Хазяйство... Рештантюги!—рештантюги-и... пусті-і-ть!

Добігла до юрби в куряві, огляділась і нічого не бачила, кинулась на когось, потім упала, забила руками голими в повітрі. Очі бігали по людях. Потиху, потім голосніш:

— Не паліть... порося... хазяйство... рештантюги, хату... реш-а-у-и-и!..

Забилася в корчах у пилюці. Мовчки похмуро дивився натовп—знали вже всі, хто це, що у Сидіра спалили хату. Варку з'валтували, а вона, коли горіла хата, збожеволіла. Сидір добіг, в очах червоних вохко, неначе плакав, важко дихаючи:

— Вирвалася... що робити, господи... Варка-иха—... що робити?

Красива молодиця Варка, а в один день... Схлипував, закашлявся довго-довго, харкнув кров'ю, зажеврівся з напруження, знесилів. Кривава слина повисла на полотняній сорочці—сухоти з війни привіз.

— Рештантюги, злодії... соба-а-и!..

Не своїм голосом кричала. Сидір навкруги поглядав чужими очима. Набрякло повітря, гостро сонце кололо:

— Люде добрі... люде...

Підвів голову враз Сидір і побачив біля ганку полонених:

— Ото вони там... дайте їх... дайте... я!..

Побіг, протискуючись до ґанку. Гаврило там стояв. До ґанку почали ближче підступати, присуватись похмурі злі обличчя тих, що найбільше постраждали.

— Так що з ними, миряне... я той...

Глухо здалека наче хтось вигукнув:

— Що?... знаємо їх! У зуби дивитись... убить!..

Сильніше, ближче, густіше:

— Убить... убить!..

Підсовувалася юрба, оточувала колом, Шалені очі проколювали, пронизували постаті полонених, міцніше, голосніше:

— Убить.. убь-и-ить!..

Звірем ревнули, з багатьох грудей вирвався звірячий, дикий, хижим поклик вимоги крові, помсти, що переплівся з божевільним вигуком Варки. Переплівся, кудись полетів:

— Смерть, убить... убить...

— Мене до них пустіть, мене... жінка де... хата!..

Сидір перший побіг. Ревучи, юрба посунула за ним. Піднялися руки і застряли моління у тих—на ґанку: клекотало, билось в повітрі, хряск, глухі удари кулаків, дрючків, ніг об тіло людське, м'яке, що з нього осталося тільки шмаття. Дух крові з потом дратував ніздрі:

— А-а.. д'ех... га-ах!..

А небо синє-синє-холодно-металне, як загартований, гостро-нагострений клинок, звисало байдуже.

Телефон задеренчав дрібно дрібно—глузливого сміху камінці розкидав. Вахомський взяв трубку правою рукою, ліва перев'язана висить, поранена. У трубку гукнув, а звідти шепеляво...

— Віктор, ти?

— Я Александр, що?... Сьогодні? С шампанським, чудесно! Нєт, нєт, не поеду... Интересно очень?... хорошо... пальчікі обліжу... ха-ха! посмо́трім а? Нет, шампанское твое... ха-ха! В «Аврору» обе́дают буду... да... да... убить вечер... Прощай!

Трубку поклав. Двома кроками до столу у трьохверстку носом. Щось одмічав, у лісі якісь крапки ставив, дивився на дороги, на хутори, блукав очима круг Загуляївки. Схопився, почав міряти кімнату кроками, сів. Його розбили, його загін рознесли, обдурили—і хто?... Як, як тут? Плюють! Говорив—не панькатись з мужиками. Злодії, ворюги—тепер мають... Ех Росія, Росія... Клубками напливали думи, вихорем—а чорт!—Витяг прекрасно оброблену коробочку слонової кости, японської роботи, підніс до носа біло-блискучого порошку—сів, голову на бильце крісла одкинув—безладдя з голови вилетіло, турбот немає—все ясно. Грюкнув столом, згук на вулицю вилетів. Світлом зайнялося мрійне, спокійне місто. Ув очах загорівся слизький, штучний блиск, огидливо холодний, руки впали, голова до трьохверстки, а очі нічого не бачуть... знову впала на бильце. В голові забігало, заворушилося там десь, неначе живе в мозкові, бо не добереш, тай наобридло. Де та Росія? За яку Росію? Дали б жити спокійно—якономія у Тульській губернії-о! І вже ось шість років—війна, тривога, команда, вбивства. Десь жінка—так і не взяв, де... І все, як заведена машина і вся—тривога. А за якономію...

за жінку... за Росію... Чорт її знає—чи вошива Росія з бунтарем дядьком, що землі вимагає, і мабуть жінку вбив, чи... а що-ж ще...

— Сволочі! А... вошівіє... раби!..

Рука Вахомського на мапі, рука закрила пів губернії, пальцями в ліси, в межі, в річки вп'ялася. Очі кудись в даль, очі слизькі. Кулак підвівся знову, гепнув по столі, по тому місці, де Загуляївка.

— А-гах!..

Підніс хутко, по дитячому, руку до рота, стерпла аж, так гепнув... Він покаже, о, він їм... І погроза застряла в горлянці, тільки ще холодніше і гостріше в очах. Рука на мапу впала, закрила пів губернії з межами, лісами, з якономіями, з вошами, каганцями, відьмами, бунтарями. На бильце крісла голова лягла, заплющилися очі: в мозок літепло таке весняне, прекрасне влилося, звідти по жилах і картина—одна, друга, прекрасні картини—хутко, хутко, не помітиш, які... Голова на бильці непорушна замислилася у далеч, навіть ухмилка, навіть... А ось брови збіглися, зламалися нервово, посередині проткнулися зморшками, дві зморшки страдницьких од уст униз, перекривлене лице, мов машкара; кожен нерв, кожна м'яза напружилася. Рука пальцями вп'ялася в папер, рука, як дуб, кістяк; бліде обличчя в сціплених зубах, скривлене... Біжить, зі всієї сили біжить, падає... зграв за ним—бородаті, чорні, женуться, наздогнали, б'ють!.. Ой, ой (простогнав)... в тім'я, в п'яту, в руку, цвях—учверть аршина заганяють, заганяють гвіздки... Хс-хо... признавайся, пан!.. ану, ще йому жару піддай!—А роти, а пельки... уже повертають гвіздок у мозкові, повернули, перерізали жилу... ще, ще.

— Ой... ой-а-а!..

Рвонувся—полетів униз, униз—на скелю... раз—упав. Рука сама зібгалась в кулак, як залізом схопила папер мапи, вирвала клапоть губернії, перешматувала її надвоє і лягла на револьвер...

А двері з рипом впустили полковника з викоханими сидуватими вусами, із очима старого розпусника:

— Капітан, в чем...

Черкнула повітря рука з револьвером, з горлянки дикий вигук і злякані очі—підполковник не встиг договорити—перший, другий, третій постріл. Клапті одвірка полетіли, цурупалками кинуло на підполковника, він упав і виповз за двері. Збіглися зо всіх боків, варта оточила будинок, біля дверей кілька душ озброєних стало з револьверами на поготові. Капітан Вахомський розпатланий, як общипане кошеня, зсутулений, виповз на тремтячих ногах, з розгубленими очима. Йому крикнули:

— Ні с места, капітан!

Але він був уже беззбройний, бо револьвер безпомічно лежав на долівці в кімнаті, з рани кров просмокталася крізь бинт. Тупе обличчя, чудно, як зі сну, дивився навколо себе, мурмотів:

— Позвольте... в чем, то... нападеніє, повстанці!..

— Нет, г-н капітан, ви арестовани і я ставлю вам на від...

— ?

— Оставте меня с ним одного, заберите его оружие!

На столі, на мапі, роздерта, розчавлена частина губернії, немов хто туди пазурі загнав свої у оті села, хутори, що там так спокійно лежать. Полковник блідий, ще тремтять руки:

— Капітан, ви больни, вам надо переменить образ жізні ілі ле-

ється. Хорошо знаєте, що кождий опитний боец нам дорог і... великая Росія ждйот...

— Ах, да! Росія, ета самая Росія, какая?.. то-есть...

Тільки тепер капітан все згадав. Полковник говорив штучним баритонем, инколи блисне коронками золотими на зубах. Намагався бути струнким, строгим, дзенькав острогами:

— Да, наша мнострадальная родіна...

— Шесть лет я... но ведь подумайте...

— Жизнь свою отдаю... сем'ї заложім...

— Ах, но ведь мужікі меня, ви понімаєте, простие мужікі меня... Это пріпадок—у меня нікогда не било—нерви... какой-то кошмар, чорт... Да, но ведь сейчас допрос делалі, тем, что ночью с прокламаціями і бомбами накрилі, і Володька допрашівал, знаєте, какіе у него прійоми, ні чорта не сознаются... что это? Два не сознавались, что жіді—на «обрезаніе» да на «кукурузу» поймал... сегодня їх отправят за город...

— Да, у вас с нервами плохо... а нам нужно бить сейчас твйордимі.

— А что, на фронте очень плохо?

Не відповів полковник, тільки трохи нагадав, що треба зміцнювати тил. І ще довго говорив, в чомусь переконував Вахомського, хоча у того голова була наллята свинцем, повіки опускалися і йому ввижалося закріплення тилу—бити всіх, різать євреїв... чорт його знає... потер лоба спітнілого—полковник погордо й струнко хотів вийти:

— Господін полковнік, я значіт отправлюсь на днях туда: план уже есть...

— Ви немного успокойтесь і потом об етом поговорім.

Зброю повернули. В голові, в мозкові, в кожній м'язі, в кожному нервові—давило, перекочувалося важко. Змішались, переплутались: Росія велика, вошиві мужики, сірі очі Соньки, жінка, шансонетна співачка Корайль, дні, хвилини, допити, розстріли. Під самі очі лізла стара єврейка, зі сплутаними пасмами, що у цьому-ж місті зарубав, що просила за своїх дітей, закривала їх, а він для розваги, зрубав голови обом дітям зараз, а потім їй. Розстрілювали, рубали на вулицях, у дворі, під стінами—тоді мозок плямою падав на стіну і збігав патьоками до землі. Зігнали всіх євреїв міста на відбудову мосту за містом, всіх дітей і жінок, а помешкання їхне грабували, за «велику неподільну Росію», грабували доти, деки ті не одкупилися контрибуцією:

— А чортови жіді, лезут!

— Одмахнувся, мов од мухи, пройшов по кімнаті, остроги цокали, подзвонив, увійшов діжурний:

— Поручік Валер'янов прібил?

— Так точно...

Позовіте на доклад.

В модних галіфе і френчі, вусики вгору—поручик цокнув каблучками. Це той, що його люблять жінщини і що він не минає їх і не перебирає—так у голові у Вахомського блиснуло, а в очі вдарив рівний сизуватий рівчак проділю посередині голови поручика і прилизане волосся на скронях.

Росповів трохи в ніс, з бульварним виголосом літер, що там за мостом, де майстерні залізничні й заводи, там дуже небезпечно. Орга-

нізація, видно, міцна—прокламації знову розліплювали; найбільше небезпечно, коли вони зв'язуються з повстанцями на селі. Заарештовано знов шість робітників і якийсь підозрілий з ними—не признаються. Сьогодні їх одвезуть, бо тепер треба бути на сторожі.

— А... что с фронта?

Зі штабу відомо, неофіційно, що погано: знову одступили. В тилу повстанці, а там теж «красна сволочь»... Вахомський порадив бути тріvkими, бути на сторожі; контр-розвідка повинна бути прикладом всім.

На старовинній башті над містом шиплячим дзвоном ударив годинник—час ішов неупинно, невтомно, як завжди, чіплялися, змішувалися години з подійками—години керують людським життям. А годинник бив одноманітно, бив нудно—і нудно стало Вахомському, нудно з єдиною Росією, з червоними, з тими вулицями й годинниками.

В льюху голови поповзла втома, щось важке полоскалося там, перекочувалося. Одяг кашкета, вийшов. Вже роботу скінчено. На вулиці тротуаром, цокнув острогами, не бачив людей, чув, як ссало в голові, і неначе по святковому шуміло губерніяльне місто. Невідомі дами з великими декольте, із зачісками та одягами під європейські моди, везли на візниках посуд, квіти ще ріжну всячину і все несли в будинок бувшої романовської гімназії. Згадав, що сьогодні-ж вечір для добровольців улаштовується якимсь благодійним комітетом. Туди його запрошували і про це говорив по телефону Олександр.

Пані мружили очі й дивилися Вахомському під козирьок, під його короткі вії, у розгублений зір, а він струнко цокав острогами у високих чоботях. Його оті пані знали, до нього зверталися, а не знали, що у нього в голові порожньо і тоскно, мов на похміллі, і не знали, що він сьогодні стріляв у полковника і згубив Росію, загубив ґрунт.

Над дверима в гімназію улаштовували ілюмінацію—з лампочок електричних, колірив монархичного флагу російського. Писали: «Да здравствует единая Россия». З панею розмовляла постать у коротеньких штанцях, у гумовому плащі—англієць з Червоного Хреста—говорили французькою мовою. Пані всіма силами кокетувала—стрельнула очима у Вахомського, а він руку спокійно в кешеню, проткнув губи цигаркою—засинівся димок—і далі.

Кав'ярня «Аврора»—збираються виключно офіцери—вина, карти, більярд, окремі номери. Хтось Вахомському вклонявся, вітався. Зайняв окремого столика, коли підскочив Олександр і враз почав хутко-хутко щось говорити. З неприродньо червоних уст, на блідому лиці, вистрибували зі смішком слова. А ще, коли він говорив, плювався й намагався впіймати співбесідника за гудзика, Вахомський одсовувався.

— Каньяку две бутылки, сигари.

Хилитався, нагинався Олександр, сміявся. Сюрпріз сьогодні в гімназії готують. Віктор не знає про нього, все сидить у себе... Олександр похвалювався, що без нього нічого не робиться, сам там готував усе. Кімнати убирали. різні істерічки понавезли всього:

— Я не буду там... Скучно...

— Що? він не буде? Збожеволів! Спеціально з Ростова вагон класний сюди віз сюрпріз. Та вони удвох підуть, бо це-ж буває раз за весь час.

— Смотри, вон какая симпатка! А мордочка! Давай ка подцепим.

— Ану ейо к чорту.. надоелі.. Брат, лучше той, что я тебе говоріл, Сонькі, здесь нет.. Только в глуші такая і может вирасіі.. Ну, да я доберусь до нейо.

Вже у нього очі горіли, вже повільніші робилися руки, бо не перестаючи наливав вино.

— Віктор, с тобой, брат, что-то неладное, ти напрасно себе бабьонку не заведьош! Хочеш..

— К чорту всех.. чепуха, тринь-трава!..

Кулаком об стіл грюкнув Вахомський, так що дзенькнули чарки, а одна впала й розбилася. П'яно схилився на руки. Всі повернулися до їхнього столика.

Вже налило синьо-чорним присмерком вулиці, поклато тіні, а далекі будівлі й дерева силуветились, і годинник на башті бив вечірні, нічні години. Тоді Вахомський з компанією прийшли на вечір. В коридорах, в кімнатах і в залі пахло пудрою, міцними духами і гострим жіночим потом, бо вже танки давно почалися. Відповідна одіж, лисини блискучі і проділі, остроги, погони, і нафарбовані усмішки, крізь декольте груди обвислі й молоді, крізь серпанок ноги, занадто голі високо, ноги товсті і тонкі, стрункі. Вшовках, чудернацького фасону сукнях, штучні усмішки фальшованими і золотими зубами. Кожна кімната вбрана під смак місцевих пані, що улаштували вечір і після суперечки з чоловіком попритягали з дому килими, східні подушечки на конапи, матерію, застілки, квіти навіть картини й різню дрібницю. Вдень вони поспішали, звозили хутенко, хутенко убирали кімнати, кожна одна поперед одної похвалялася, що вона більше привезла, не пожалкувала для «доблестних зацітніков родіни». Тому в кожній кімнаті килими, м'які меблі, блакитне, або рожеве світло. А в садку альтанки, теж з килимами, застілками і всім добром, що не було у свій час реквізоване.

Словечка у всі боки як цукерки солоденькі. Кожного офіцера зустрічали панночки-розпорядчиці, доньки місцевих вибраних панів і чиновників, що мали змогу попасти на вечір. Розважали, розмовляли. За якимсь офіцером убешметі, ходили вони юрбою і весело сміялися. Буфет у трьох кімнатах. У одній сиділи штабні з начальником, комендант. Посміхалися стримано, а тільки вони знали, що отам, на вулицях, великими літерами написані висять повідомлення про «доблестную армію», що гонить «красную свору», а в таємних пакетах, що привозять ординарці, нові тривоги, новий прорив: чекають прориву частини махновців у тил. Зо всіх кінців повстанці, але не слід робити паніки, хоча комендант знав, що може за хвилину, йому доведеться це припинити.

Гурток паній, що в однієї з них обличчя, як зімнятий аркуш старого паперу, і величезне декольте з напудреними плечима, випинались і надто радо зустрічали кожного нового офіцера, а пані з обличчям зімнятий папер, майже кожному кидала:

— Ах, какой красавчик... какой мілий.

Та її ніхто не слухав.

На башті били години, стрілки повзли вгору. Когось качали, за когось проголосували «да здравствует» і тільки вибраних офіцерів

та своїх запросили на найінтересніший номер, що був приготовлений сюрпризом для мужчин. Жінок майже зовсім не було, вони там танцювали, веселилися. А тут, у другому коридорі, було влаштовано кілька окремих кімнат з буфетами і такими широкими диванами. З однієї найбільшої кімнати зробили залю і кон. Усілися—більшість не знала в чому справа, чим хочуть розважати. Стільці стояли майже впритул до кону; шуткували, перекидалися словами з распорядчиками, мов, що їм з Ростову привезли. І заграла музика—піднялася імпровізована завіса... і ось на кон почали по одній, по дві в танку випливати... зовсім голі дівчатка, мабуть шантанні танцюристки. Були молодші, старші, але були й років по п'ятнадцять, шіснадцять. Ноги у них якось чудно товсті, випинався трохи живіт, у де-яких стрибали груди, од втоми підіймалися груди. Голими дівчата здавалися незграбними, не такими стрункими, і некрасиво випинався зад. Чи ніяковість, чи здивовання, а тиша... Але, коли частина їх почала виробляти різні «фігури», видригувати ногами, підкидати ними й робити різні соромницькі рухи, п'яні очі вп'ялися в їхні тіла, м'язи напружилися, у старих через губу, мимо волі, котилася слина.

Після першого номеру оплески. Коли дівчатка проходили повз краю кону, якийсь лисий військовий не витримав, схопився і полоскотав одну, другу за стегно. Поруч Вахомського сидів Олександр, шепотів.

— Это не всьо, а вот, а вот, когда окончится, здесь вот специальне комнати і «Аврора» подготовлена, тогда...

Та той не слухав, схопився, вигукнув п'яно:

— Не хочу потом! Давай сейчас, ану мне одну девочку, ану...

Але ось біля штабних заворушилися, примчав діжурний зі штабу офіцер. Сидій полковник схопився, за голову, зробив злякані очі викинув з горлянки кілька слів збентежено, забувши про обережність:

— На город махновци, прорив... на п'ятнадцать вйорст, сюда...

З несподіванки схопилися, та вже не до бережності було, гукнув:

— Господа офіцери, на места... немедленно всьо прекратите, господін комендант... господа, на ноги все наши отряди!

Раптом звістка облетіла всіх, що були на вечері. Говорили—зараз заберуть місто. П'яні офіцери хутко йшли до виходу. Як на пожежі заметушилися всі. Пані, що в неї обличчя, як зімнятий старий папер, бігала, верещала:

— Да что-ж это... красние завтра займут город... Господі, завтра, да ведь... что-ж они, офицери, напелись п'яние, забилі свої обязанности, забилі про нас, заштитнікі называется!..

Бігала, не попадала у двері. Обличчя спітніле, струмки поту зміли всі прикраси, пудру, воно стало сірим, брудним. Наскочила на Вахомського, хотіла зупинить:

— Господін офіцер, да что же это?.. завтра, сегодня город?.. Как же ми...

Той визвірився:

— Да пошли вы все к чертовой матери, чего паніку развели... ну, уб'ют, чорт с вами!..

Чи від образи, чи штучно, пані зробила ображене лице, несамовито:

— Ах... а... ай!

Впала непритомною. Через неї бігли до дверей декольте, фраки, сурдути, галіфе.

Дні були гарячі од сонця, од роботи, дні котилися поволі. Був серпень місяць, гарячий, повновидий. Ліс шумував листом, стиглими травами. Зїздилася до Загуляївки більше молодь, що тікала од мобілізації, всі, хто мстився, боровся, кому дошкулило.

Увечері заходили дід Свирид, Грачіо, коли не їздив куди в околиці, і розповідали, скільки ще прибуло. Гаврило слухав, а вже й сам боявся і заплутався. А одного разу увійшов Антон:

— Тут ось цілий отряд, та ти знайш—Борко, хочуть до нас.

Чорнявий хлопець, озброєний, з веселим лицем—поговорили:

— Кінні й кулемети, так, будеш разом з нашими, тільки, щоб значить, розумієш...

— Та вже-ж, не для того приставав, що сам, умісті... таке дело, що треба гуртом. Я оце думаю до станції змотатись, бо їх вже починають добре нажимать... А коли того дня увечері прийшов Антон до Гаврила, з ним ув'язався якийсь парубок, що говорив утік з якогось загону. Дуже багато говорив, говорив швидко, підробляючись, мішаною мовою і все розпитував, між иншим, скільки людей та инше. Та Гаврило немов не чув його, коли той вихваляв його, а коли Антон виходив, сказав йому:

— Ти з оцим поменше водись: якась нікчема, бо щось багато говорить і підлизується... Приглянь за ним, щось у нього не те.

Були ранки теплі, як молоко розливалися, туман бородатий висів біля лісу, клав холодні роси на траву...

Встала вже Мар'яна і щось біля корів поралася і Гаврило на дворі був. А потім Серафима корів вигоняла, аж біля хати зігнулась у лахміттях баба Ониська. З-за пазухи стерчить зілля якесь, боса, руки, як драглі, а в сплутаних пасмах солома, суха трава. Всміхалася Ониська. А побачила Серафиму, ще більше, голосніше засміялася, захитався тулуб. Немов захлипаючись:

— Ха-ха, хороші коровки... добрі коровки! як молочко?.

Аж витяглася вся Серафима.

— Ой, господи-ж, наврочила... корови.. а, відьмища проклята!

— Ха-ха...

— Відьма.. Відьма.. та..

Злякалася Ониська, бо Серафима дебела баба, та ще й істик у руках. Підбігла і почала тіпати, біла по спині, по голові й при-мовляла—баба Ониська впала та щось харчала незрозуміле:

— Ти наживала коров.. ти?..

Гаврило посміхався, збіглися сусіди, а не розбороняли. З юрби вийшов парубок, не цього села, у піджаці і чоботях, і кепці. Підійшов до Гаврила:

— Ти Гаврило Захарченко?

— Я.

— Так от поговорить треба, дело.

Пішли в хату. Парубок показав якогось документа Гаврилові розповів, що він з города од тамошніх повстанців-більшовиків

посланий до нього розказати де-що. Розказав, що цими днями, завтра, позавтра, той самий офіцер прийде сюди з великим загonom, з однією гарматою легкою, півтора дюймовою. Треба щось робити, бо тут є шпик їхній.

— Шпик є?... ага!

Порадилися довгенько, як і що.

— Як тебе звати буде?

— Іван.

— Так, Іване, а ти того шпика не знаєш?..

— Ні, там наші є, а от за шпика не знали, таємно надто послали.

Гаврило покликав Анто́на:

— Як отой парняга, що я тобі говорив?

— Та нічого, здається сволоч якась, бо часто й зникає..

— Так... ану лиш, піди візьми Грачію, заарештуйте й сюди приведіть, тай діда гукніть і Борка.

Вже сонце вгору підкотилося блідо-жовтим колом. А як узнали дядьки, що до них їде загін, заметушилися. Говорили, радилися і через який час Гаврило бачив, що в кожен майже двір везуть ліс. Поспішають нарубати, щоб було—бо може пани не дадуть. Коней хлопці багaтьом дали і до Гаврила приходили просити—дав своїх буланых; а по вулиці скрипіли вози з свіжим лісом. Дуби нашвидку зрубані, осики—скидали їх і хутко їхали назад. Мовчазно всі везли ліс, не снідали, щоб більше встигнути. Їм допомагали повстанці, що були тут, бо робити було нічого, а так нудно, бо м'язи звикли до праці, а грати в карти все та ганяти за дівчатами—наобридає.

Гаврило до Мар'яни, що ще бліда ходила, та червінець почав тільки горіти на щоках:

— Мар'яно, чи воно гону не дістанеш швиденько, або маму попроси... гость бач, тай наші зараз зійдуться.

— Добре.

Метнулася по хаті Мар'яна, по двору і на вулицю, пилом заслану. Струнко, немов не торкаючись землі, увійшов Грачію—тонко перетягнений ремінцем стан. Дід Свирид у піджаці, в картузі і великих чоботях, обвішаний зброєю Борко. І ще Гаврило їм не розповів до кінця, коли вкотився парубок і прямо до Гаврила. Щось багато почав говорити. Антон і ще двоє стали наготові біля дверей.

— Ну, як Антон?

— Не признається!

— Ану підіть, та добре спитайте! Грач, команду!

Борко своїм двом гукнув:

— Ави чого не спитали, як слід?

Пручався, просив злякано, з плачем, говорив, що нічого не знає, хотіли вести; тоді підвівся Іван, що його досі не помітив парубок:

Ану глянь сюди, мене не впізнаєш голубчику? Злякано, аж присів, забився, згорбився:

— А.. а.. то.. не бейте, не делайте.. признаюся, віноват... товарищі... не сам віноват...

— Взнав... Він там наших не одного призив.

— Ну, розказуй!

Розповів, що послав Вахомський з контр-розвідки про все розузнати, послав прямо до Семена, а той ще одного найшов, зятя свого Микиту і утрюх..

— Куди зникав?..

Він їздив на станцію переказувати.. Гаврило так дивно якось поглянув на Борка, коли той спитав про Микиту.

— Це братуха двоюрідний.. так... приведіть Семена й Микиту! Цього посадили в кутки. Борко вже сп'янів і до його:

— Ти що-ж... морда твоя суча провокаторська... за панів? а за слободу говорив.. Та ти мені тепер не той, все одно отправи́мо гада!..

Повітря, насичене самогонним духом, спітнілі лица слизько виблискували. Борко вже добре п'яний витяг револьвера:

— Гаврило, я у твоїй хаті дам по зубам гаду.. охви́дсьькому холо́ю..

— Покинь... та не дуже тягни, поїдеш з своїми зразу виглядають розвідку і Грач поїде.. Тільки мені гляди, там почни пити, та забудь..

— Ха-ха... я... ого, брат, я у сні бачу.. Хоч раз було зі мною? Вихваляючись, поглянув на всіх. Гаврило й Іван пили мало дуже, а розмовляли вкупі з Свиридом. Гаврило шепнув Іванові:

— Це парняга такий, що можна довірить, а ще Грач з ним, то як пес вірний—спить і кури бачить.

Микита в щілину дверей всунувся, високий, худорлявий, у свитці, борідка і очі жовто-карі злякані. Вклонився Гаврило, помовчав:

— Що ж Микито, зятком Семена став, розбагатів. Ліс возиш, од роботи тебе оце взяли... так..

Борко п'яно схопився з місця:

— Чого з оцим водився?.. Знав, що офіцер послав?.. га?...

— Якось воно той... та я...

Вертив шапку у руках, пригладив волосся. Од самогону вчаділи, напружилася тиша.

— А де Семен?..

— Утік, чи що...

Борко поглянув на всіх, погрозився, вигукнув.

— Що там диви́шся в зуби... сволочі, обох і кінець один. А Семена впіймаю, сам пулю вса́дю.. знаємо!. Ведіть, хлопці, на кладовище.

Хотів зупинити Гаврило, підвівся Свирид, а Іван впіймав за полу:

— Туди й дорога... дивиться на них—неначе невинний. Пручався шпик, Микита просився—потягли на двір, за огороди, за верби, на кладовище й обох убили. Мимо йшла баба Ониська, почала щось шипіти—п'яний Борко вистрелив і уклав на місті.

— За компанію!

Ще сиділи, гомоніли, коли на вулицях вже стояли запряжені підводи, тачанки з кулеметами, а Борко з піснею вирушив з своїми хлопцями за село по шляху до міста. Попереду з ним Грачію. На підводи склали зброю і кожному, кому треба, видавав Антон—набої, бомби, рушниці. Забігали зі зброєю хлопці, хтось стріляв угору, з хат дивилися люде, що хлопці всі йдуть, бо Іван говорив, що мобілізують всіх у військо, коли прийде загін! Баби, як звичайно, скиглили, голосили.

В куряві, в спеці, в напруженому чеканні шикувалися і під'їхали до майдану, до волости. Туди прийшли Гаврило з дідом і з Іваном.

Люде прийшли засмажені, цікавими очима дивилися і дівтора лізла— то коня подержить, то рушницю подасть. Верхи по три чоловіка вряд, бо так вчив Санько, що був усю війну в кінноті, він вчив і рубати й їздити верхи і стріляти з коня. Коли під'їхали до ганку і стали, Гаврило сказав, що ось з города є товариш, говорить хоче.

Стихли. Знявши кепку, Іван почав:

— Товаріщі.. ми знаєм, що буржуазія не давала.. Она с нас піла кров, вона експлуатувала...

Довго говорив з запалом, долітали уривки слів. Але говорив про кров, про економію, що вони, селяне повинні... і вже кінчав:

— Комуністичная партія... большевики, говорят што... ми поведьом вас в светлое будущее— царство— комунізму.. комунізм ето..

Всі заворушилися, почулися вигуки незадоволення, захиталися голови, зарухалися руки. Тоді Гаврило підійшов, поклав руку на плече промовцеві, зупинив, глянув у спітніле лице:

— Брось, Іване, про комунізму... комунізма той потім... дело таке, що непонятне, потом будемо про комунізму.

Здивовано промовець глянув на Гаврила і зійшов з ганку до діда. Де-хто нервово засміявся. Почав Гаврило:

— Комунізма.. це таке дело непонятне...

— Правильно. Під три чорти з комунізмом! Слобода, ось що... і больше нічого!

— Так, воно комунізма нічого, а от собствено нам совєцька власть, потому-што виходить з цього: пани землю беруть—беруть... значить, що? Знов на шию нам, знов на пана роботать, я тобі говорю, знову?

Голос міцнішав, напружено слухали:

— Я говорю, не будемо й кінець, і больше нічого, а коли, от як зараз, будемо гнать і бить, говорю, доки беруть—значить не давать!

Заворушилися, ревнули.

— Правильно говорить... А не про комунію там... Гаврило знов почав, стихло:

А ще таке дело, що нам, отряду, нужно іміть свій хлаг. Уроді як знам'я, а називаємося ми, як говорить товариш Іван—красніе повстанці і нужно іміть, я говорю, красный хлаг... потому...

— Чого червоний? А он Борко синьо-жовтий іміть і вобщє! Хтось цього перебив:

— А ти з своїм писком не лізь сюди, з боржуйським...

— На своє глянь, ато.. конєшно, почому красный, если я говорю, што ні!

Перемішалися голоси, переплелися з вітром, зі сміхом, з вигуками— разом всі сперечалися, вимагали свого, гукали: Іван хотів говорити, та Гаврило вийшов сам:

— Потому, що коли повстання, так всігда з красним, бо кров. А красный, як кров! І на фронті у нас робили повстання з красним... Ну, говорю, от і все. На, Антон, прибий до дубця.

І Гаврило передав Антонові широкого червоного, яркого шматка матерії, обшитого золотою стрічкою, що його передав Іван.

— О, брат, днем аж горить, харашо... як ото очі вбирає.

Вирушили з села. Гаврило Мар'яну забрав. Десь плакали баби, греміли колеса, сухим пилом сипали. Попереду тачанки з кулеметами і кінні. На возі Сидір,—бо вже ходити не міг, важко кашляв од пилу, кашляв кров'ю, а в селі залишатися не схотів, оставив Варку, що тепер охляла і тільки стогнала лежачи, билася в корчах і хрипіла. З рота піна, і дивилася нетямущими очима. Оставив у матері, а сам, коли кашляв, хапався за груди.

До нього підійшов і підсів дід Свирид. Спітніле блискучо-хворе, жовте чоло блищало на сонці, худі руки, сухі губи. Закашляв Сидір, схопився за груди, щось хотів сказати.

— Погано, Сидоре, в тебе... не їхав би, а то всі печінки витрусить.

— Тха як же.. кхе.. кхе.. його..

— Та так, що погано, брате! Ну, мо, пройде, не плошай, парнишка.

Звернувся до того, що правив:

— Зіньку, немає в тебе гонки?

Є трохи,

— А ну, дай!

Той з під себе з соломи витяг пів пляшки мутного самогону. Дід взяв, побовтав:

— Ану, на ось, ковтни! Мо покращає трохи, не так буде драть, на..

Припав до пляшки Сидір, ковтнув кілька разів, скривився, плюнув.

— Погане..

І поїхали: Ростяглися підводи степом, далі лісом, щоб виїхати до тростянецького шляху. Пахло вохкістю лісовою, багном і листям. Дубом пахло і далеким полем—далеким, як обрій. Здіймали куряву підводи, щоб в'їхати в ліс і на полявині стати на ніч, за селом, за Тростянцями. А туди й Степан прислав і Грачію приїхав. Стали під лісом, щоб на завтра з двох боків повернутись у Загуляївку, бо Вахомський став на ніч за десять верст. А його треба перестрінути, щоб не дати з кількох боків зразу зайти.

На ніч стояла вартя, а ранок—вохкий, міцний ранок, свіжий. Повернули, а тут підводи в ліс завезли і пішли напереріз, а Степан, Грачію й Санько з кіннотою пішли зайти з другого боку. Збили куряву, копирсали землю, не чули, як пахне земля пилом, не бачили стерні, бо гуртом всі мчали вперед.

За кілька верст перед загуляївкою з балки сипнули кулемети смертю, люде падали, перебігали. Гупала глухо гармата, і вже за спиною горіла Загуляївка. Черкне куля, дзенькне, коли нікого не зачепить, свисне в даль. Змішалось, голосів не чути. Повів Гаврило, заходить праворуч, бо зліва тростянівці на підмогу вийшли, ще раніш зброю забрали. А кулемети горіли, над лісом черкали. Вже жарко, вже перебігати нікуди. Їхня кіннота не біжить, кулеметів боїться і повстанці повзуть, падають, а назад ні кроку. Степана немає. Тривожно поглядав туди Гаврило, бо вже широко розсипались по балці, і вже ті почали обходити, бо була гармата по них. Де ойкне який і замовкне, а кров лютує. Дід Свирид перебіг за кущ, за горбок, ліг. Аж ось... землю біля нього рвануло, вдарило його в голову і ще хтось застогнав, вже не чув, впали трупами, вже не вони самі лежали. Насувають з лівого боку, бо Гаврило був праворуч—подумав, обійдуть!

Заходь... посувайся на лів.. кулемети.. ого-го-о.. коли зойкнуло дико з того боку, з далекого приліску, з шляху.—Мчав попереду Грачію, Степан і ще хтось, а позаду розсипались в безладді на шалених конях. Гукнули, свиснули, забігли в бік з кулеметом.

Такого не чекав Вахомський з своїми, не встигли й повернутись з несподіванки, бо вже звідси теж налягали, ближче підбігали полотняні сорочки й казьонні гімнастерки. Мчав Борко, Грачію, Антон—коні черкали гривами землю. Ті кинулись до коней—змішалась кіннота—вибігали в степ.—Поїхали, кого не зарубали—перестріляли, не милували. Хто не втік, не сів на коня, рубали, стріляли. Кулемет по конях свиснув—падали коні, а тих догоняли, хто не встиг сховатись в лісі.

Загуляївка горіла. Кіннота погналась за тими, що тікали, стомлені, гарячі сходилися люде, упоралися, збирали зброю. Кулемети осталися всі і гармата стояла в далині. Підвезли гармату, найшлися гарматчики, жартували, а один, жартуючи, у ліс вистрелив ловко.

Гаврило знав, що це йшов комендантський, так званий, загін, з самих прибічників панів, і коли зібрали тих, що не втікли, враз порозділяли всіх до білизни, одвели й розстріляли з кулемета. А хоронили пізніше, своїх і їхніх окремо, звозили трупи бричками... Хтось плакав зрідка.

Тоді й діда Свирида привезли в Загуляївку. У нього пасма сиві, зліплені кров'ю у чорно-червоний жмут, стогнав. Обмили—рани немає на голові, тільки синяки, землею вдарило, а замість очей провалилися ями, намагався кліпати повіями—кров зліпила і боліло. Свирид стогнав, немов плакав, коли взяв, що осліп, повертав у всі боки голову і з зусиллям розпитував, скаржився. Посмутніли, баби, по звичці, схлипували, а Свирид промовив, стогнучи:

— Ну, та хоч на старість... не молодий... вмірати скоро, коли-б не боліло-ж так... а я з вами поїду, не хочу сам.

— Та як же-ж... не покинемо, заберемо, що нам.

Сходилися шапки, борода і довгі вуса, однакові, запилені, тремтячі, зі сціпленими руками, жалкували що знов не впіймали командира. Стояли масою, терпкі слова кидали, хоча в очах ще вертілося, у ухах дзенькали кулі і від недавнього тремтіли руки. Де-хто гасив вогонь, а більше дивилися байдуже, як ті тягали палаючі крокви.

Іван одшукав Гаврила, щось говорив, радо розмахував руками, бо на возі матлався прострелений червоний стяг. Приїхав Сидір, взяв, що Свириду вибило очі, махнув рукою і не пішов поглянуть на нього... Хлопці інколи похвалялися персями, годинниками, що позабирали у забитих, вже ходили й п'яні; кінні поставили по дворах коней, щоб на ніч вести пасти.

У Грачію з запилених губів блищали зуби, а очі горіли як горячий вугіль.

З тростянців приїхали підводи.

... На ранок була неділля. Підводи, тачанки пішли по дорозі—розтяглися на дві верстви, попереду поїхала кіннота, а позаду гармата, біля неї два гарматчики—хто їх знає як їх звати, хто вони, тільки пліскуватими обличчями всміхаються на весь рот, раді, що на своє напали. Частина людей зі зброєю, у Тростянці, додому пішла й говорили, щоб на них гукнули, коли там що. І кожен ніс з собою вузол,

того добра, що одбили, настигали з забитих. Радніші-б і далі йти, та сизимину треба сіяти,

Птицю у вирій тягне, звіря в нору, дерево в землю лізе корінням—земля до себе тягне, бо корінням в землю вросли, а земля не скибить, земля трівка і од землі людину не одірвеш, не піде нікуди, коли земля кличе, пахне. І поїхали. Бачив Гаврило, бачив Борко і Грачію, що людей багато, всі однакові, як дерева в лісі. Гаврило закурить самосаду з одним, з другим, до Мар'яни піде, Мар'яна смутна трохи—пів Загуляївки спалили, та й нудно на возі, м'язи роботи просять—вона за дідом, за Сидіром ходить, за пораненими. Підійшла до Сидора, коли покликав; поговорила, простогнав:

— А в мене баби немає... немає Варки, а як без баби...

— Та лежи, не рипайся, баби... куди йому баба! І так гарний, на бабу полізе!

А дні сплутувалися клубками. Летіли з хмарами—барашками, міними казковими, як в дитинстві, летіли шляхами степовими покрученими, летіли, щоб більше не повернутись. Сплутувалися дні у тижні, у місяці. Скрипіли вози по шляху пильному, скрипіли у дощі, що спотикався об землю. Вїздили вози в село швидко,—коли гнались за ними, ловили. Люде озброєні з стьожками, в набоях, з револьверами й бомбами. І ці озброєні враз ставали своїми, поринали в хати і говорили про врожай, про землю. Забули вже про те, що годину, день тому, десь на рівчаку, розстріляли вартовика або офіцера, а то й свого за те, що десь заарештував з іншими ворога і заставляв його гавкати, вили, повзати на чотирьох—згнушався і вбивав. А хтось там (Гаврило та інші) не дозволяли цього й стріляли своїх—перед тим судили, потім роздягали і розстрілювали на очах всіх, десь у яру, де так зле й кріваво кричав на труп крук. В селі зустрічали своїх свої. Свої, озброєні, допомагали молотити, лягали спати уночі на піл, разом з хазяїном, тільки у кутку ставили зброю, а при каганцеві розмови про селянські злидні, про англчанку, про антихриста—звіря одноголового. А там, де були незруйновані ще панські маєтки, там—підмовляли дядьків і з ними разом розбирали будинки до цурки й перевозили в села дядькам—допомагали будувати нового сажу, або повітку. Коли була тривога, тоді, як до середньвіччя, били у дзвони в церкві—рипіли підводи, гнали загони, брали зброю, або тікали далі в інші глухі села.

З города приносили вісті з тих місць, з-за мосту, де майстерні, і звідки приходив Іван. Коли приходили з міста, тоді враз вирушали з села, а на завтра був бій. А люди сходилися, тікали од мобілізації, од панської ласки.

В штаб повідомляли про загін Гаврила—старий полковник кусав губи, метушився, а панцирник «Вітязь» вартував по залізниці, там, де близько йшли повстанці. Вахомський частіше витягав свою прекрасно оброблену коробочку з слонової кости, закладав у ніздрі блискучебілого порошку, щоб потім слизьким, огидливим блиском блищали очі—і бігав він по кімнаті, гнилолаючись у порожні стіни. В штабі—щодавні тривожніші звістки з фронту, а загонів далеко од міста посилати не можна, частіше офіцери на чолі з Вахомським напивалися в «Аврорі» розпустаю зсинювали на ранок обличчя. Обличчя були сизі, злі, у злобі більше одвозили людей невинних за місто уночі.

Йшла сиза, заклопотана осінь. Того дня була тривога з фронту і у штабі не спали ніч, гнали військо на фронт, мобілізували. До ранку ще не вивезли війська, а панцирник «Вітязь», за містом, почав бити в степ, в даль з гармат; потім заскрипіли, зацокали сороками кулемети і зі станції було видно, як на обрії гарцювали кінні, кілька десятків душ, вимахували шаблями, стріляли в станцію, немов намагаючись прорватися до міста. Сховаються за горб, за байрак, знову виринуть, а снаряди зривали з ям землю суху і кидали її стовбом вгору з димом, курявою, піском—знов і знову, а кінний загон, неначе бавлячись, виринав. Гатили гармати в повітря. В штаб, коменданту, повідомлення, зі штабу наказ, стягнені, мов застигли, лица обивателів. Хутко зачінялися крамниці, зачінялися ставні—на вулицях мертво. З базарю бігом мчали товсті перекупки—біля живота корзини з торгом.

Пролетіли комендантські загони в бік вокзала з тачанками, з кіннотою, промчали навскач, проторохтіли назустріч будинкам.

І не знали, що то виграє на конях Грачіо з хлопцями,—лякаючи—хоче зробити наскок на місто. Комендантський загін за вокзал виїхав, а з другого боку вихором влетів у місто Борко. Коні креснули брук, гриви розчісувало повітря з свистом—він у бурці і частина хлопців у бурках. Влетіли, добігли майже до штабу, по вулицях тільки військові—зарубали якогось панка на тротуарі і офіцера, а другий хотів утікати—пристрілили з револьвера. Вигукували, стріляли в повітря, в будинки, обивателі хрестилися, шепотіли молитви і лізли у льох, щоб там сховатися, лягали на землю в хаті з ляку—мов, куля пролетить мимо, не дістане.

А там бив панцирник і строчили кулемети комендантського загону, посилали смерті вогняні і од злоби захлипалися далі.

Почали стріляти хлопці в штаб, де разом була і контр-розвідка, хотіли враз влетіти туди й наробити бешкету, та не встигли й з коней позлазити, бо з-за рогу виїхала тачанка з кулеметом і вдарило по вулиці.

Стрибнули убік, у бокову вуличку, щоб на околицю заплутаними переулками, а там може й до тюрми. Аж ось—під одним кінь упав важко, а у нього з шиї цівкою вдарила кров, повалився, впав, гукнув у повітря:

— Добийте, брат... не оставляйте ім!

Другий хутко спинився, вдарив з нагана у голову, бризнуло мозком і щез у перевулкові.

Вітром на поле й далі, а у обід п'яні сміялися, розповідали Гаврилові, Грачіо маніжно посміхався зубами, хижо, з-під рожевих вуст і тонких чорних вусів, а Борко гоготав. Увечері, під гармошку, Грачіо танцював лезгінку, жартував з дівчатами, що липли до нього, і дико вигукував, підкидаючи в захваті свою волохату шапку:

— Ех, резіть... голову резіть боржую!

Вигукував з кавказьким акцентом і бавився кінжалом.

*

Вже посіріла, поруділа трава, сухо стояв жовклий бур'ян і ранки гостро-холодні. Туман густий повз з поживклих метушливих комишів, висів клоччям густо-сизим довго над степом, над хатами, над рікою. То

була осінь на татарських, на диких степах. То осінь брела голубими далями і червоно-жовтий лист осик, берез під ноги осипала. Воронячі весілля, з хижацьким криком над збитою стернею, крила круків виграють на світлі фіолетовим блиском загартованої криці.

Даль—телеграфні стовпи, по стовпах сковзнуться з апарата депеша, почепиться на дріт од стовпа до стовпа, черкнеться в повітрі і вже за сотні верст передало тривогу, що наступають десь червоні.

Гаврило—не знає, що таке телефон і ще хтось не знає. А знає, що рвать дроти треба, що підрубувати стовпи треба. З Грачію і Борко з хлопцями рвали дроти, підрубували стовпи, а на станціях розбивали апарати телеграфні, телефонні. Дроти лежать, як розпатлані коси скудоволеного волосся жінки—трупа. Тоді—сковзнуться з міста депеша і впаде зі стовпом на землю, в землю, в повітря загрузне, заплутається в розпатланому волоссі. А начальник штабу не получит депеші, кусає губи, кусає кінчик вуса, бігає по кімнаті, лається в порожні стіни. Він не спить ночі, під очима тіні сизі і матляються поли піджака, бо живіт запав, бо схуд він од турбот, тривог. Летіли шіфровані телеграми, наближався фронт сюди, до міста. На вулицях великими літерами, друковані, до паркану щільно тулилися телеграми—повідомлення штабу, що «наші доблестніе орли отступіли под натіском красних банд на десять верст, но потом с боєм заняли прежніе позиції». І писалося, що «наші доблестніе бойци гонят красніе банди на север» і що Денікин вказав точно день, коли він урочисто в'їде у звільнену Москву. Хоча, хто читав ці телеграми,—всміхався, бо вже було оголошено мобілізацію всіх до сорока років, і станція була забита потягами біженців з тих місць, звідки йшов фронт. Але надія в обивателя блиском блисне, а мозок скаже своє звичайне—може?

Чекали, надіялися доти, доки не почалася евакуація, доки не було чути, як за десяток верст сміялося, било гарматами, а тиллові частини увіходили в місто і робили бешкети. Брязкала зброя, і місто оголошено в стані облоги. Мобілізували всіх: вчителів, чиновників, студентів і учнів, навіть сухітних, близкозорих, слабих. Однаково була безнадійність,—а zostаватися чого тут—так думали. Держали мобілізованих день, не пускали додому, бо тоді не поверталися, держали під вартою і з вартою випроводжували на північ, у тил, гнали уночі. Давали їм рушніці, що бовталися у них на плечах, на шворках, як щось надто зайве. Йшло це військо у форменних чиновницьких, та інших шапках, пальтах, в калошах. А як перші загони його за кілька день дійшли верст тридцять од міста, взнав про нього Гаврило і в якомусь селі, біля залізниці, влетіли в село і ніхто не втік. Варту—з вірменів, з старим офіцером—інвалідом на чолі, розстріляли за селом, а всіх обеззброїли.

Сходилися дядьки, з усмішкою затиснутою в устах, в бороді, поглядали, посміхалися, на одіж не дуже квапилися, а хто хотів—роздягав, як подобалася одіж. Підходив котрий новий, зброєю обвішаний, півпудовими ногами в землю впірається і вузловатою рукою, саженним плечем, товкне якого, спробує:

Так тето вона така, грабовольчецькая армія? Та дай мені її всю на одну руку, як гнид потовчу... бач шатію зібрали—армія!

А у відповідь згучно:

— Хо-хо-хо! Правильно Василь!

— Не армія, а до чогось затичка!.. Ви-ж, пан, антилігентна публіка, так звиніть нас, що ми, сіряки, вас просто по-нашому вжарнемо.

Підходить другий:

— Публіка... Отакого їм ніззя... Ти хто будеш? Бач, у очках, сиділо-б отам...

Підніс колодочку під самий ніс якомусь студентові в окулярах із довгими чорними патлами. Біля студента вчитель з піднятим коміром і сухітним обличчям — пискнув:

— Да развє ми самі..

— А тебе не той, так ногами не совай! Знаємо, куди ви здатні, отут ви нам сидите, каламарі чортові, попадись до вас... Питаю, хто ти?

— Студент!

— Скубент... Зразу видно, як курка обскубана... З поганого ружжя вас стрілять, та й то жалько, бач до кого пішов—скубент. Он подивись піди, очі повилазять, пів Загуляївки хто спалив? Скубенти?.

— Да развє...

— Разлі, ато-ж і разлі... Попався-б ти мені не тут, ато патронів жалько, халабуда чортова!

— Правильно, пробирай! Мордовороти чортові, лізуть! Другий раз попадуть розкандзубимо, сучий нос! Тепер живі до бога лізуть, бери ось оцього товстопузого, хоч шомполами пузо йому почухаємо... Іди, не пручайся, ато у нас одразу!

Потягли якогось товстого рожевомордого чиновника за сарай і там свиснули шомполами—тільки стогнав, щось кричав крізь сльози, а звідти вийшов, похитуючись:

— Іди та й другим розкажи про наші паляниці.

Прогнали їх назад у місто. Радю, юрбою різноманітною пішли назад. Прийшли, повернулися на станцію, там їх між иншим вислухали, й про них забули—і вони пішли додому. Забули, бо з пакунками, з вузлами і вузликами бігали поміж вагонами ті, що недавно улаштували вечір «для доблестних орлов—офіцерів». Губилися вони поміж валками вагонів, кидалися один до одного, лізли у якісь телячі, брудні вагони, знову вилізали і мчали вокзалом. Вагони брали атакою, щоб потім юрбою вилізти і спітніло мчати до другої валки вагона, звідти знов. Отець протоіерей матлав полами підрысника й широкими рукавами:

— Ван Ванич, что как, куда же его?

— Говоріл комендант нічого... плохо-о!..

Ізчервонілий, тоненький завідуючий акцизним управлінням з надто товстою жінкою біг кудись вперед. Добігли гуртом до якогось вагона.

— Яков Васильєвич, есть там место... ах да...

Яков Васильєвич морщився, гукав, що сам насилу вліз сюди і куди вони упхнуть оту цілу кучу вузлів, та ще у бувшого городского голови крісло-качалка. Дружина його оддыхувалася:

— Да как же без вещей.... нельзя же, со мной дочь, баришня... а мама без кресла-качалки не может, не хочет ехать... Серьожка!..

Хтось кинув:

— Не хочет, ну і пусть...

Починалася сварка, суперечки. Лізли у вагон, а там, сціпивши зуби, свої, знайомі, незнайомі—не пускали, щоб було більше собі місця—щільно ставали біля дверей і на прохання,—здвигали плечима тільки.

Так несповідано все вийшло,—хоча би виїхати, бо говорять червоні йдуть і... а там повстанці.

Перестрибуючи через рейки, комендант навскач до помешкання:

— Господін комендант... Господін...

Махнув рукою, щоб одчепитись. Бо на першій колії стояв штабний потяг з величезними вікнами і цього потяга вже час одправляти, а колії заняті і одправляти не можна. Підлетів до діжурного по станції—чи можна вже отправляти? Той здвигнув плечима:

— Сказалі, дама там одна, на прогулку вивела свою собачку, велелі подождать немного.

— Ах... оні-ж задержівають все поезда... только будет возможность, отправляйте.

Побіг до себе, хапався за голову, не відповідав на запитання, біг у телеграф.

По перону ходили офіцери, чистенькі, цок, цок острогами; стріляли очима, влучали ними у панночок, посміхалися. З міста,—їхні товариші привозили на станцію заарештованих євреїв. Ловили їх на „жукурузу“, на обрізанні і в шпалах, за станцією розстрілювали, або вчилися рубати. Привозили взагалі злочинців: неначе одправляти з города; тут розстрілювали, в шпалах, складали трупи штабелями, як шпали:

-- Я сегодня уж седьмого отправил.

— Ти, Вася, попробуй не рубить, а колоть, можно очень удачно, а еслі там не получатся, первые рази, пристрелишь сразу.

І кололи, і рубали, а жертва стояла і вже не просилася, бо однаково—не випроситься, бо гасло спасіння Росії висіло—«Бей жидов»!

А над всім низько-низько хмари осінні волочилися лохміттям затьопаним, сірим, над вокзалом, над товстими й тонкими панками й панями, що надійними очима ловили коменданта. Він знову прострибав до діжурного з запитанням про той самий потяг і йому була оп'ять новина. Діжурний винувато поглянув:

— Ну что-ж я сделаю? Пока там собачку воділі гулять—сбежал машинист і помощника нет. Отпустилі караульные оправіться—і он сбежал. І с паровоза беженцев тоже сбежал, і я не знаю, что делать. Запасных всех забралі, і тех часть не явилась.

— Адреса їх, адреса... Я їх сразу, в двадцать четыре минуты...

— Где вы их найдёте... а в депо паровозов не чистят... Я на себя ответственности не беру.

Кудись біг комендант, за ним дежурний. Відкілясь летіли постріли, падали глухо, недалеко. Щупали десь машиністів, кочегарів, кондукторів, бо всі порозбігалися, покидали паровози, вагони; робітники покинули депо. Комендант в безсилій люті бив кулаком по столі, і з великими зусиллями рушав один, другий потяг.

Вже останні потяги вилітали, вокзал ще повен людей, що билися біля вагонів, повен війська. Тоді Вахомський верхи під'їхав до великої аптеки на розі двох вулиць; спитав завідуючого, той підбіг; спитав—чого:

— Кокаїн есть, покажіте сюда.

— Да у нас... немного...

Показав, дійсно, невеличку шклянку, з білим порошком. Вахомський витяг револьвера, поклав біля себе:

- Лжошь!... жідовская образіна—показивай ещо!
- Да... гдє...
- Молчать, ну показивай!
- Револьвера підняв, затремтіла нижня губа. Той метнувся кудись і знову повернувся з величенькою шклянкою, майже повною:
- То тоже... сволочі! За вас кров проліваєш...
- Взяв, понюхав, наказав гарненько загорнуть, поклав у кешеню—і копита гулко цокнули по бруку, підкови били в камінь.
- Хами, грабітелі... кров за нас, не знаєм ми, хто ви?...

*

Потяги зривалися з вокзалу, паротяг злякано чмихав і пропадав потяг, обвішаний людьми в далені, за містом. Виривалися потяги хутчіше, а другого ранку, тільки встигли зірвати водокачку та колії, бо місто покидали останні загони, бо вже в місті забрав владу ревком, залишався у білих вокзал. Панцирник «Вітязь» вийшов—мимо нього, мимо потягів пролітали села злякані, в калюжах, з похнюпленими стріхами. Попереду фронту, перед білими, минав села Гаврило—на підводах, на тачанках кулемети і гармата котилася за ними. Десь там губився край валки далеко, де сіро пливли хмари, забуті, звичайно. Ізвичайно—зісохлий полинь, свиріпа, будяки і якісь невідомі руді трави. Вітер, як дурний пес, зірветься з ланцюгу—виючи ганяє ланами.

І Свирид на возі під кожухами розпитував про щось візника і вже вивчився сам запалювати цигарку. Сидір кашляв багато, настирливо, з кров'ю і стогнав—все питав, чи далеко одійшли від Загуляївки. Парубок повернувся:

- Та вже верстов на двісті мабуть...
- Ох-хо... Я-б уже може й верхи-б їздив...
- Куди там верхи... лежять!
- Дзвонили потиху колеса, а на ніч у селі стали великому. І вже як стемніло, у хату, де був Гаврило, Борко, а у другій кімнаті Свирид та Сидір, примчав спітнілим конем Грачію—впіймали одного з їхньої розвідки, так думають на наступ, хочуть остаточно їх...
- Хіба вперше?

Рипнули двері, нахилившись, проліз Іван. Його з того часу, як пішов з Загуляївки, не було. Коротенько на запитання відповів і сказав: треба порадитись, що робити завтра.

— Наші роблять наступ, щоб тут прорватися. Треба щось зробити... а тут ще оце на вас іде... ну, та це не гірше, коли добре нагнати, так вони сами себе поб'ють.

Радилися—порішили вранці обійти цей загін, пропустить його сюди, а потім гнати й гнати. А напередємні післати ще свіжі загони. Треба тільки, щоб хтось їх тут за селом, хоч на півгодини затримав, бо виступати можна тільки перед ранком. Кінноту залишати не можна... Ну, що робити? План без цього... Тоді підійшов Свирид, помацки оберся об стіл, смаковито затягся самосадам.

— От що братця... Кулеметів у нас—слава богу... Так я ось що вам скажу: оставте нам по кулемету з Сидором, а ми й зделаємо. Підійдуть—пальнемо... Я одну ленту виб'ю, а він... Всьо равно, на чорта ми кому?—Я каліка, а йому теж... правда Сидір?

— Та якже... і в Загуляївку... добре! Еге, давайте нам... а він ось чоловік з цих країв, знає ці міста, поведе вас.

Показав на чорну бороду, мов свіжа земля, що з під пустих брів блискала очима.

— Я то так, а вам якось воно... на рожон лізти.

Поміркували... Тиша в хаті, цвіркуни під припічком, а з кутка обвішаного образами—вохкість, цвіль. Порішили, що так і буде. Коли вранці до світу вийшли з села, Сидора з Свиридом заховали на яру за селом. Все, як слід налагодили, спробували, чи стріляв, спробував стріляти й Свирид.

Проторохтіла остання тачанка, Свирид закурив, а Сидір мовчки в кокусі сидів біля кулемета й виглядав.. Вже розвиднилося,—а було тихо, пролітало у голові щось, а потім застряла Загуляївка і стриміла, десь здалека не виїхало—спочатку кілька душ, а потім, більше, більше натовпів. Мабуть знали, що в селі немає нікого. Наблизилися—нажав Сидір—цокнуло раз, другий, сказано забилося в руці. Свирид надавив, почав водити так, як вчили. Коні спочатку рванулися вперед, підбиті падали, а потім повернули й сховалися за бугром, позлазили з коней. Все насувало більше, більше, густо сипало з рушниць із-за бугра...

Вже нічого не чули більше ні Свирид, ні Сидір. Не чули, як погнавши загін назад, гнали багато верст, там приставала попереду сітка підмога, що посиляли вперед. Не знали, як зробили заколот на фронті—там злякано військо кинулося вростіч, бо з двох боків гнали, навіть штаб впіймали червоні, що прорвали фронт. Взнали повстанці, що загін був Вахомського, а його весь винищили—так і порішили, що й його теж убили, бо хіба мало там лежало трупу, і офіцерів і салдат.

Вже потім проходив з червоними разом Гаврило, з своїми проходив через те невідоме село—біля кулеметів лежали: Сидір перекинувся й очима шкляними, широкими дивився в небо, а по обличчі в нього лазили заклопотано останні осінні мухи, бо день був соняшний, синій. Свирид—закляккою рукою держався за ручку кулемета, висіла недостріляна стьожка, а кулею знесло йому з голови черепок. Подивились, викопали могилу й насипали високого бугра.

Пішов Гаврило далі, з фронтом, у сизому натовпі чорноземних облич, спрацьованих рук, знову пішов далі, як і раніш, куди йшли всі, бо оті засмажені обличчя не хочуть віддати й клаптя своєї землі панам, і кожне село б'ється за ту-ж саму чорну спокійну, справедливую землю. А земля справедлива—земля чорна, таємна...

Смерділо перегорілим самогоном, стравою і зморшки воскі клапали біля очей у Семена. Блимав масними очима на попа, та на двох дядьків суворо-крем'язних.

— Так у мене забрать половину хліба, розкулачувать! І то?—отой миршавий... отой комисар, що про комунію і що церкву той... в бога лається... Значить скажить міне—забрать силою в мене хліб. Отець Хвѣодор немає бога? Господи, прости мене грішного!...

Заматлав рукавом, хутко захрестився Семен, поліз на лаву й на локоті почав цілувати всі образи в кутку. Цілував мацав п'яними губами з одрижкою, сопучи, ікони, загажені мухами, пилом.

— Простить ворогам нужно, Семене Никифоровичу!.. покірно з посмішкою мовив піп.

— Не простить, не хочу!.. Яке прощення, коли мене вбить хотіли—не прощу! Хто хліб робив? Оцими руками сів! Чия земля? Моя! Одбирають... о!

Бив себе в груди, клявся, заковчував рукава й показував жилаві руки. А вечір підповз до вікна й холодними очима зазірав і губив даль. В темряві тільки шуміло далекими деревами.

Коли собака рванувся на цепу—глухо, злобно загавкав, так, що оддалось в кімнаті і десь біля лісу, Семен враз покинув кричати, сторожно прислухався. Зблід, коли у вікно щось застукотіло і почулося:

— Хозяїна можно... на минутку поговорить...

— Той... хто воно, хіба з села, так пізно...

— Не бойся, не на лопату деньгі... Открывай Семьон свої.

Щось знайоме почув у голосі. Семен вийшов на двір. Тиха, довга розмова. І коли знов рипнули двері з ним, ще увійшло двоє у напіввійськовій одіжці... Замовкли од здивування—стояли Вахомський і ще якийсь салдат чи офіцер. Обидва обросли вже бородами, забруднені. Семен заметушився, посадив за стіл:

— От бачить і везьот, а ми говорили, хто наладить... От вам і наладять...

Розповів Вахомський, як Гаврило допоміг червоним прорвати фронт і вони з усього загону тільки удвох випадково спаслися, а всі інші загинули. Ну він і поїхав до Семена, бо це людина своя.

Випили. Семен зброю Вахомського кудись поніс ховати. Клишоногий худий салдат, кубанець, пішов з ним. Проспівали півні. Піп зібрався йти.

— Ми з господином офіцером вас проводимо, там поговоримо.

— Мене—Віктор Борисович...

— Ага... так, так, а то воно тепер охвицером трохи й той...

Метушився Семен. І вийшли утрюх на двір, їх проглинула темрява. Над хатою скрипіла осика. Заговорили стиха, а як поверталися до дому, сперечалися. Вахомський говорив, що краще почати в п'ятницю, бо поки вони зберуть відповідних людей, поки з агентами справляться, а йому-ж треба ховатися.

Повернули до хати. Семен ще пошепки говорив:

— А вашого чоловіка, значить, наладимо сами. Ви поговорить, понімайте... нехай тільки у два села піде, а тут вже і я і батюшка—все буде чисто. Вдарять у дзвони й кінець, а люди зійдуться... Та все, здається, як слід.

У четвер з вечора, з Тростянців, з інших околиць сел, понасходилося людей—багато бабів з дітьми, хворі, каліки. Розпитували про якусь богородицю, що об'явилася в селі, що про неї розповідав невідомий чоловік—з іконкою з села в село ходить обірваний і співає; богородицю—славить. Говорить, що матір божу проти комунії й антихриста одноголового сама зійшла на землю, об'явилася в селі Загулявці. Збаламутили село—до пізна збиралися, гомоніли люде.

А Семен зостався у хаті з Сонькою:

— Ти не дуже... не дуже дровичся... ато черезсідельника до шмаття поб'ю... чуеш, роби, що тобі говорю.

— А чого йому треба? чого? що я йому таке?. Ховається цілий день у половнику і нехай!

— Що-ж він гірше твого слинявого босяцюги Антона?

— Чи може рада, що батька твого хотів убить? Гляди.. бачиш, що за нас, помагав... Дивись, скільки ото добра привіз... чом не пара?..

Впала ніч осіння, глуха. Тільки-но мутний ранок почав слатись, назовуватись, сполошилося село, підхопилося на ноги, повибігали всі на вулицю. І над селом летіли дзвони, котилися єдиним гулом. В церкві дзвонили у всі дзвони, як на паску—побігли до церкви. Отець Хведір уже в рясі стояв. Церква була одімкнена, горіли свічки, а він стояв на колінах, молився. Стояли, чекали, поки він повернувся й урочисто сказав, щоб ставали навколішки й молилися, молилися всі, бога славили, божу матір... бо він не може вимовити своїм грішним язиком: побачив надзвичайне чудо.—Вийшов, сяйво блиснуло, світло так стало.—Коли янгол літає, всі свічі в церкві сами загорілися, невідомо де і взялися; сказав янгол—моліться за матір божу. Спустився янгол там за селом, вбік од Семенового хутора, біля криниці, і щось осяяне пішло в ліс. Коли прибігає Семен, і ще там кілька, кажуть—божу матір бачили...

— Моліться, божя матір прийшла на землю. Вона була біля вас, а тепер спасе... поб'є всіх, хто проти бога, вона з вами, моліться всі... вона в криниці воду освятила. Моліться!..

Піп аж заплакав, люде стовпилися, охнули... баби заголосили і разом з попом впали навколішки й заспівали «богородично». Одправили молебня, ставили свічки й запалювали од тих, що загорілися сами. З хрестами пішли до криниці.

В нестямі плакали баби, падали на землю, голосили. Біля самої криниці стояв навколішках Семен і ті, хто пішов уперед, молилися. Семен ще раз повернувся:

— Бачив, бачив, люде добрі... чуть не осліп од світла.. пішла отак туди лісом, а над неюянгол господній... тут воду пила й благословляла... Впав знову навколішки.

Вже будували кампличку, несли ікони, рушники, ставили хрести. Робили все урочисто, молилися, цілували дерево, воду з криниці вибрали у пляшки та кухлі, з грязюкою.

Семен непомітно пішов додому, до полковника.—Біля Вахомського горілка, їжа. Семен моргнув:

— Єсть.. пішло як по маслу...

— Я своєю зделав хорошо: будуть знать комуну. Сегодня, кажется, поеду, еще только братію подберу.

— Слушайте, Вихтор Борисович, а отой ваш салдатик, нічого...

— Ну, как камень... да я потом, когда людей наберью... в лесу его где-то оставляю... гуляют, ха-ха... Хрипло засміявся..

А там, біля криниці хтось вигукнув, що комуніст,—який приїздив за розв'орстою, за селом лежить мертвий. Немає ран, тільки нутро випалене вогнем, з кишками.. а люде його хто-зна де ділися.

— Кара божя... божя кара над безбожником... о-о...

А другого дня визнавали, що всіх, хто був на станції—комуністи і червоноармійці,—мертвими знайшли за станцією. Труп хрестом було складено, зерном посипано і у розрубаний живіт насипано жита.

— За хліб мститься божя матір... нехай не беруть...

Говорив Семен і падав навколішки.

А ще не всі знали, що вночі було пограбовано потяг вантажний і все найбільше цінне забрано, багато попалено, і зруйновано колію на півверсти. Вахомський уночі з підводами повернувся, бороду свою тепер запустив і вже не ховався, хоч пізнавали його. Часто бачили з хуторянськими та загуляївськими хлопцями—їхали верхами з підводами... кудись.

Підвод у Загуляївці, як на ярмарку. Баби зі зрубцьованими часом обличчями, теплими платками позапинані і вузол на тім'ї закручено. Пішки юрбами йдуть з сел за багато верст, везуть хліб, полотно, бо попові платити треба. З далеких сел на плечах несуть хрести важкі, дубові, згинаються під вагою, хочуть і своїм хрестом перед богородицею вислужитися, поставити ще одного хреста там, де вже стоїть їх цілий ліс—густо, густо кругом криниці.

Матушка за день не вправиться—спітніла бідна, стомилася—везуть без перестану, треба-ж все скласти, порядок дати, з робітником не впорається.

Вже й охрип отець Хведір, та приїхало ще кілька попів з околиці на допомогу—гуртом богородиці молебні шкварять. Люде біля криниці, на луках, на сиру землю падають, плачуть, моляться, а як побачуть, як плазує по землі сухе, збрудніле тіло якоїсь баби, що тільки-но шкандибає, ще більше припадають. Ікони з церкви повиносили, на охрестах вітер бавиться, голови у дядьків без шапок волоссям копичаться,

Україна—країна дика, ненависна країна, в церквах вся, як вошами, тіло дядькове обсяли попи середньовіччям Україну. Ненавидить Україну можна, любити можна, бо вона—цілина. А дуб кріпке дерево, берест, горіх—міцне дерево—корінням глибоко, вітами широко. Осика, верба—м'які дерева, верба нікудишнє дерево, негодяще—гніє верба хутко. Вільха на болоті росте, береза надто соковита й тендитна. Трава—рік живе, й нова буде—рік живе... А злочинство—одну хвилю живе.

Монах святий з іконкою в село прийшов. Не перший він, не мало їх прийшло. Помолився щиро, а потім ікону святу при всіх на хреста якогось почепив—поцілував, з людьми розмовляє поважно, благословляє. Всюди ходить монах святий, молиться щиро. До Семена в хату зайшов водиці напитися, перехрестився тричі. Посадив обідати Семен. І Вахомський прийшов, зброю поклав, і найближчий помічник його—терешка Ярового син. Високий, обличчя блином і ніс, як черевик.

А у монаха підрясник юбкою висить, худий монах, бо тільки пісне їсть. Підморгнув, неначе непомітно, Семенові монах і мовив між иншим:

— А добре, що у вас в селі богородиця з'явилася..

Семен борідку погладив:

— Так бог дав.

— А власті, значить, наші комуністські того...не появляються—хі-хі-хі...

Засміявся в кулак єхидно монах святий. Слизько глянув Вахомський, кулака показав синьо-жилявого:

— Отут власті все.. вот. Появилися бы, так там по дорогах лежат..

А Семен покійрно додав:

— Богородиці власті у нас—божа власті.. Що-ж, нехай приїде власті.. гукни отим, що біля криниці,—порозривають на шмаття кого

Тут же свої розумники з'явилися, почали говорити, що немає Богородиці, не правда це—одного розірвали, другий мабуть ноги вистягне, ну, а ті...

Монах святий підрясника поправив, а під підрясником у кешені револьвера поправив, щоб не заважав. А над вечір, у яру, біля шляху, святий монах лежав і дивився, як Вахомський їхав з своїми у друге село, бо там загін за хлібом поїхав. Монах раніше післав туди сповістника—порахував скільки душ людей з Вахомським тай замітив де-кого. Поїхав загін повз млинів, що крилами маглали в повітрі.

На завтра святий монах шез з села. Де дівся, ніхто не знав, та й забути про нього враз.

Коливаючись, стяг червоний хилитався, бився об вітер. Вершники на конях грали, бур'ян сухий толочили. Повернув загін до села, до Загуляївки, а з двох боків наскочили—Вахомський з одного, Яровий з другого, а його вже чекали, і тачанки наперед вислали раніш через те. Чітка команда—кинули вогнем кулемети—здаєка колом почала кіннота обходити, а піхота в рівчаку одстрілювалася. Бачить—пагано, покрутилися, навскач в село, тачанки за ними, тільки одну загубили. Погналися вслід, а потім команда в трубу—вишикувалися знов, щоб там не попасти, не засіли-б десь.

Влетів скажено Вахомський в село, до Семена. Гукнули тікати всім, боронити божу матір, бо комунія йде—всіх стрибить, всіх поб'є. Бив себе в груди Семен, кричав. А люде по хатах поховалися, а біля крипиці—до хрестів ближче, до ікон, і кожен думав.

— Аби мене обійшло, а там...

Заголосила жінка Семенова, та він не чув—верхи із загоном у ліс, в гущавині пропав. Ще бігли дядьки до лісу, а загін червоний колом схопив село—нікого не випускає. Побачили—нікого не чіпають, жовчачки чекали біля хрестів, шепотіли стурбовано.

Святий монах бувший, тепер військовий, прямо до Семена у двір привів старшин.—До половника, розрили полову—там під брезентом не один вагон добра ріжного лежить награбованого. Вахомський возив та в Семена складав, і зброю й кулемети. На горіщі—хліба повно, вахсонні гімнастерки, штани, чоботи, сукно, цукор.

Забрали на підводи.

Над вечір наказ начальника—знести зброю, скільки об'явлено, знести завтра ранком, бо буде взято заложників і розстріляно. Забігали, загомоніли дядьки. На хутори окремо наклали—клялися дядьки, що немає. Сиві, бородаті, сіряки, свити—головами мотали понуро, а начальник ще раз наказав. Зупинились старшини з начальникову розправі, покликав начальник Антона:

— Так не можна, говориш, їх у лісі взяти?...

— Ні, це вони до Болотяної балки пішли, а там їх не зловите... та вони однаково в лісі сидять: сидітимуть—не підуть зараз нікуди.

— Т-а-а-к... ну, ми їх виудимо... Покличте старшин, порадимось, сами приходьте...

— Добре.

... До Серафими пішов Антон, як вже стемніло, і мутне висіло хмарне небо:

— А я вже чула, що й ти тут... ох, горенько з вами... де-ж Мар'яна?

— У городі... наші хлопці з Гаврилом пішли далі з фронтом, тепер вони третій совецкий полк... Я трохи поранений і повернувся на відпочинок і Мар'яну взяв, сюди привезти, а взнавши, що тут робиться таке, поки-що оставив—нехай наладиться. Баба схлипувала, а Антона знов покликали. Коли прийшов до волости, якраз вели заарештованих—жінку Семенову та Соньку. Сонька з плачем кинулася було до Антона.

— Антоне... слухай, та...

— Знаємо вас, а з охвицером тягалася...

— Та я ні.. він ліз до мене... батько...

У попа знайшли частину награбованих річей, як у Семена—привели заарештованого й його, посадили у одну кімнату з Семеновою жінкою. Та кинулася до нього:

— Призвели... призвели сукини сини... злодієм чоловіка зробили... ось тобі, хоч ти й піп..

Скрутила дулі і тикнула їх під ніс попові. Одвернувся й пішов у куток.

Попа на допит повели. З ноги на ногу топтався, у бороду кашляв, волосся підбирав—високий і борода чорна. Начальник ще наказував, кінчав:

— Завтра на сході заарештувати по списку десять чоловік, коли не знесуть на ранок зброї. З хуторів—батьків і матерів тих хлопців, що в лісі, п'ятнадцять душ. Знаємо, що є заховано на хуторах два кулемети, та з сотню обрізів. На сціплених устах застигла рішучість. Запитання:

— Бандитизмом зацікавився Вахомський і Семен Очкур з хуторянськими хлопцями—ви допомагали?..

— Я нічого, я...

— Не перебивайте!.. Нічого—так от відомості зібрано—богородицю вигдали ви з Семеном Очкуром та бувшим начальником карного загону контр-розвідки Вахомським. Для того, щоб бандитизмом легше зацікавитись, та заробити... Ви повинні сами все розповісти народу, одуреному вами, разом з ними. Написати записку Очкурові та Вахомському, щоб вони здалися. Коли не зробите—все ваше майно реквізуємо, сім'ю оддаємо під суд за співучасть, ви через два дні будете розстріляні. На розмірковування дається вам три години. Виведіть його!

Побачив піп, що тут не викрутишся, і похмуро вийшов.

Вартовий увійшов, сказав, що чекають дядьки, поговорити. Увійшли. Несміливо поскидали шапки, мнуться.

— Ну, в чому справа?... хто це?

Антон сидів збоку:

— Та це-ж з наших неможлих... ото з них двох убили, за те, що говорили, що це не божя матір, і хотіли попа з Семеном накрить і з охвицером. А отой он парубок, з Гаврилом виходив у місті, а тепер од охвицера ховався.

— Проходьте, сідайте, розкажете, поговоримо.

За вікном брудна осіння ніч у багно по вуха хати заклупнула. Білася дощем у шибки, мотала поли шинелів тих, що стояли на варті, оточивши село міцним колом.

На ранок сход, мітинг. Так собі, з цікавістю звиклою та ляком поглядали дядьки, топтувалися на місці, хитали головами, а зброї все-ж, не знесли. Зійшлося людей багато, од криниці поприходили й чекали, бо з села-ж нікого не випускали. Ще вчора принесли кілька полама-них дробовиків та обрізів без затворів, а цілих—штук на двадцять. Кінчився сход аж коло обіду, скінчився—по списку викликали десять чоловіків заложників—заарештували їх. Командир зійшов на східці й сказав суворо, чітко:

— Коли до вечора зброї не знесете, оцих буде вночі розстріляно.

Заголосили баби, закричали. Плакали так, як і тоді, коли Вахомський вів розстрілювати. Плакали та примовляли. А тут ще з хуторів пригнали батьків, кілька жінок та матерів тих хлопців, що там, у лісі... Сиві діди й старі баби. Плакали, як перед смертю, всіх звели у одну купу й залишили у дворі з вартою. Довго не розходилися, потроху знов зносили зброю, та мало й мляво. Одного од громади вибрали й послали в ліс сказати—передали йому од попа записку і звеліли сказати хлопцям—нехай видадуть Семена, Вахомського та Ярового—всіх тоді їх випустять. А коли ні—сьогодні вночі оцих п'ятнадцять душ батьків, жінок та матерів їхніх буде розстріляно, а все добро заберуть, землю віддадуть селянам. Доручили це передати не Семенові та Вахомському, а всім хлопцям, що з ними.

Напружено, довго чекали, виглядали, поки повернувся цей коротконогий дідусь, діда одного з хлопців, що там у лісі. Прийшов, скрутив цигарку, помовчав, а потім вже розповів, що прогнали його. Особливо лютував офіцер, а хлопці мовчки поглядали.

За селом, на горі, млинів кілька розставило руки дерев'яні і у вітер махали ними в повітрі. Туди над вечір і погнали двадцять п'ять душ заарештованих з лопатами—копати собі велику могилу. Заревли баби дико, животово, а з ними ще й ті чужі, що од криниці прибігли, бо ці вже й про криницю забули. Юрбою у один голос заголосили і йшли за чоловіками, за батьками. Та їх не пустили йти, а zostавили дивитися вниз, як ті на горі яму довгу і широку копали. Довго землю колупали, для себе могилу довго, з сльозами копали—не дуже воно охота велика собі могилу копати! Там, унизу баби нагадували про себе так, що у вухах лящало й заздрісно сльози і в чоловіків збігали по вусах, скочувалися до підборіддя. Звели з гори—попрощатись. Кинулись рідні, на рідні шиї, спліталися руками, на грудах скиглили слізки, плакали в темряві, летіли зойки на далекі гони, до лісу, до Болотяної балки. Забули вже давно про святу криницю, про те, що там біля отих тисячі хрестів молебні правлять, і попи аж упріли, бо як посілася густа мла, біля млина цокнули курки і враз вибух врзався в груди осінньої тиші—і ще раз упали зойки, покотилися до лісу по балках.

На ранок—високим горбом було насипано могилу, а до неї нікого не пустили, бо з села нікого не випускали, а біля могили незмінно вартувало кілька червоноармійців, а внизу розганяли людей.

Та зброю знесли вже всю, скільки було треба—два кулемета при-
тягли, а рушниць та набоїв було більше, ніж загадували.

До волости знов пригнали двадцять чоловік з хуторів, з тих, що
їхні сини, чоловіки та батьки були в лісі з Вахомським, і знову послали
обранця. Голосили баби, у спідниці сякались і хвартухами витирали
сльози. Всі голосили за всіх, брали участь і ті, що їхніх учора розстрі-
ляли і ті, що їхніх не чіпали, що залюбки допомагали цим.

В командира, на сціплених міцно губах, застигла рішучість, а коли
входив до своїх, коротко кидав:

— Брешуть сволочі, не видержать довго!

І ховав у кутках губів усмішку.

Бо сьогодні вже послали сами люде кілька чоловік у ліс, і баби
пішли, що їхні чоловіки та сини у лісі. Довго не було,—а як прийшли,
розповідали з плачем, що Семене, то й сам повернувся-б, а офіцер
і слухати не хоче—погрожує ще повернутись, тоді говорить всім діста-
неться. Здається, збираються уночі звідти тікати кудись, та хлопці не
підуть, бо чули, як розстрілювали. Коротко мовив командир:

— Почекаємо вечора!

Нудний сірий день, розпатлані важкі хмари виринають з одного
кінця неба, вітер тягне їх мокрі, як невод, щоб пропали вони у другому
кінці. Сірі набряклі покривлі.

А над вечір пішли заарештовані копати другу могилу для себе,
біля млина. Все село вийшло за околицю, до гори—нудно, одноманітно
примовляли баби й билися в корчах біля дітей, проклинали в нестямі
червоноармійців: щоб їх і перша куля не минула і од віку їм їхнім
дітям добра не було.

Вибух знов у темряві розпорів тишу, блиснуло тільки й було
чути, як заривають могилу. Вибух далеко десь завив луною в лісі. Ще
довго було чути голосіння й прокльони, що шматували покірну осінню
ніч, і побрела знову тиша уривчаста нервовим кроком.

Вже люде не їхали в Загуляївку на богородицю дивитись. Тільки
старі баби з околишніх і далеких сел, що важко тупали слабими
ногами, ще лізли до криниці й кидалися до ікон, та мили вимережане
зморшками лице холодною водою і цілували землю брудну, стоптану,
збиту.

Перегнав вітер хмари на один край неба, наївно блиснуло ме-
талом, дзенькнуло кілька зеленкуватих зор і розтягнутою в жовтий
блин мордою місяця. Це—щоб на ранок було сонце й весела синя
даль. І вітер, захлинаючись, хитав, посвистуючи, голі віти. І сонце зій-
шло молоде, чистеньке, блиснуло бавлячись, простягло руки золоті—
і зазирнуло у вікно до волости. Там приткнувся на стільцеві комадир,
голову поклавши на стіл, щоб на кілька хвилин стулити стомлені очі,
бо вони не спали кілька ночей і під ними фіолетові смуги впали. Коли
ось вбігає вартовий і у всю горлянку:

— Товариш начальник, ідуть!

Схопився, вибіг, скомандував—у два ряди вишикувалися червоно-
армійці, кіннота в рядах. Село сполошилося, вибігали, зазирали через
голови один одному.

Вахомський та Яровий звязані. Семен похмуро сам бреде. Склали
зброю, їх оточили—кіннота колом. Мовчки, похмуро поглядали—Семена,

Вахомського та Ярового окремо під вартою одвели. Кіннота людей не пускає близько.

Командир шепнув щось двом вершникам. Ті зірвалися з місця і навскач помчали за село, по шляху—і ось через мент всі повернулися:

— А-а!... диви... глянь... що?...

— Та ні!...

— То-ж вони!..

— Вони...

Загукали божевільно, кинулися у той бік—вулицею йшли всі, кого розстріляли за дві ночі. Сміялися, не вистачало слів, а баби, як звичайно, почали плакати по дурному.

— Та як же ви... та...

— Де-ж ви були?

— Стріляли-ж!

— Ха-ха. хо.. У млинах сиділи все время і їжа там лежала, сиділи та мовчали...

— О... о... брат... от підстроїли, ну й братва!...

Вже лагідненько посміхалися й жартували, навіть підступили ближче до ганку і до командира зверталися, як до свого:

— Товариш, ну й нагнали ви бабам, погляньте, моя на рік всі сльози виплакала, спасибі вам, бо не буде тепер що-дня над головою смілитися...

Тільки дико повитріщали очі ті, що стояли під вартою. Забився звязаний Вахомський, а старшини з командиром посміхалися, переговорювалися з дядьками. На сціплених губах командира, у куточках, легла лагідна, стомлена посмішка—бо це-ж він вигдавав. Підлетів до нього Антон:

— Товариш начальник, дозвольте ослобонить Семенову Очкурову дочку, вона невинна, то-ж моя дівчина:

— Та ну!.. бач, який пруткий та жвавий!..

— Ха-ха-ха!..

— Ослобони.

Сонька вийшла за Антоном заплакана з матір'ю, глянула, на Вахомського, звязаного, зігнутого:

— А, і цей тут... опудало чортове... всіх призвів!..

— Дошкулило, кажеш, дівчино-ха-ха!..

З нею почали жартувати. Начальник чітко наказ:

— Приготувати там біля криниці місце, зараз з богородицею покінчимо. Попа, Очкура, Вахомського та Ярового—туди. Всі люде нехай сходяться.

— Слухаєм!

Позалили люде до криниці, де з лісу брела зажурена тиха осінь і падала обіймами на село, на розхрістаний, рудий степ.